

Анеля Катковіч
Вэраніка Катковіч-Клентак

Успаміны

KAMUNIKAT.ORG

Анеля Катковіч
Вэраніка Катковіч-Клентак

Успаміны

Беларускае Гістарычнае Таварыства
Беласток 1999

Навуковая рэдакцыя:

Галена Глагоўская
Вячаслаў Харужы

Вёрстка:

Вячаслаў Харужы

Карэкта:

Міраслава Лукша

Zrealizowano przy pomocy finansowej
Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

ISBN 83-909009-9-8

Copyright © 1999 by Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Druk:

SETPro (setpro@sitech.pl)

Здымак на вокладцы: Вэраніка Катковіч-Клентак і Анеля Катковіч.
Бэрлін, другая палова 40-ых гадоў.

Зьмест

Уводзіны.....	7
Анеля Катковіч. Мае ўспаміны.....	21
Вэраніка Катковіч-Клентак. Успаміны.....	81
Ілюстрацыі й дакумэнты.....	119

Уводзіны

Анеля й Вэраніка Катковічанкі, як многія другія зь іхняга пакаленьня, не ўвайшлі ў энцыкляпэдыі беларускай гісторыі. У сваім лёсе сьвядома выбралі Беларусь, для якой жылі й працавалі, а пасля за яе пакутавалі. Пра сваё жыцьцё аставілі ўспаміны. Асаблівасьць іх заключаецца ў тым, што нямногія Беларусы, якія пасля II сусьветнай вайны й лагераў Савецкага Саюза жылі ў Польшчы ці ў Савецкай Беларусі й наогул у СССР адважыліся сьпісаць сваё перажытае для патамных. Прышываная ім латка „врагов народа”, „беларускіх нацыяналістаў” дыскрымінавала іх у грамадстве. Усё-ж такі некаторыя зь іх ня здрадзілі сваёй Беларусі. Пачалі даходзіць да голасу й гаварыць праўду асабліва, калі пасля 1990 г. заіснавала беларуская дзяржава – Рэспубліка Беларусь. У Беластоку ў 1996 г. выйшлі ў кнізе „Лёс аднаго пакаленьня” ўспаміны Кастуся Сідаровіча, Юстына Пракаповіча, Янкі Жамойціна й Віктара Ярмалковіча. У 1998 г. у Вільні ў выдавецтве „Рунь” выйшлі ўспаміны Марыяна Пецюкевіча „У пошуках зачараваных скарбаў”. Яшчэ тры сшыткі ягоных успамінаў пра сібірскую ссылку „Кара за службу народу” чакаюць свайго добрага часу для выданьня. У 1997 г. у Менску „Наша Ніва” выдала ўспаміны пра Саюз Беларускіх Патрыётаў „Гарт”. Непараўнальна больш беларускай мэмуарнай літаратуры выйшла ў эміграцыі, асобнымі кніжкамі ці ў часопісах. Агляд яе прадставіў Лявон Юрэвіч у кнізе „Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі” (Нью – Ёрк 1999, с. 6 – 111)

Лёс Анелі й Вэранікі падобны таму пакаленьню Беларусаў, якое нарадзілася напярэдадні ці ў I сусьветную вайну й жыло пасля яе ў II Рэчы Паспалітай на г. зв. „усходніх крэсах”. Жыцьцё дзвюх беларускіх дзяўчын

перапляталася з умовамі і ўсімі складанасьцямі рэчаіснасьці, якой прыйшлося ім быць сьведкамі.

Прышлі яны на сьвет у мястэчку Будслаў над рэчкай Сэрвач, цяпер у Мядзельскім раёне, 56 км. на ўсход ад Мядзеля. Гэтае гістарычнае месца славіцца па сёньня касьцёлам бэрнардынцаў з 1643 г. і іконай сьвятой Багародзіцы, званай Маткай Боскай Будслаўскай, якую менскі ваявода Ян Пац атрымаў у Рыме ад папы Клімэнта VIII і ахвяраваў бэрнардынцам¹. Менавіта яны мелі найбольшы ўплыў на развіцьцё мястэчка. У канцы XIX ст. у Будславе было 686 жыхароў, у 1921 – 626². Урадзэнец мястэчка, ведамы беларускі дзеяч Вінцэнт Жук-Грышкевіч, так успамінаў даваенную рэчаіснасьць: „Жыхары, пераважна католікі, лікам менш чым 1000 у невялікай ступені цікавіліся беларускім нацыянальным рухам. (...) Пра сябе яны ведаюць толькі, што яны простыя мужыкі, не палякі й не расейцы, але якой нацыянальнасьці — ня знаюць, хіба простыя, тутэйшыя. Газэт не чытаюць. Пра жыцьцё на сьвеце ведаюць толькі з прыпадковых чутак ды прагна ловаць весткі ад сваіх, што варочаюцца з гораду ці з салдатаў. Тады гуртам валяць у хату „гарадзкога” хлапца ці дзяўчыны й гадзінамі слухаюць іхнія апавяданьні”³. Беларускае нацыянальнае сьвядомасьць пачала ў Будслаў даходзіць праз „Нашу Ніву” й беларускія кніжкі. Шмат зрабіў у іх распаўсюджваньні Эдвард Будзька й сям’я Мядзёлкаў.

У I сусьветную вайну ў сакавіку 1916 г. у Будславе разьмяшчаўся штаб 2 рускай арміі заходнага фронту, у 1918 г.

¹ Энциклапедыя Гісторыі Беларусі, Т. 2, Мінск 1994, с. 115-116; Будслаўскі Касьцёл сьвятыня Беларусі, Мінск 1993; Franciszek Sielicki, Region dołhinowsko-budstawsko-krzywicki na dawnej Wileńszczyźnie. Kronika historyczna, Wrocław 1989.

² F. Sielicki, op. cit., с. 75, 135.

³ Раіса Жук-Грышкевіч, Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча, Торонто 1993, с. 313.

(люты – сьнежань) мястэчка знаходзілася пад нямецкай акупацыяй. Лютаўская рэвалюцыя 1917 г., гутаркі пра беларускую аўтаномію спрыялі ўзросту нацыянальнай сьвядомасьці сярод будславян. З сакавіка 1917 г. працавала беларуская пачатковая школа пад кіраўніцтвам Івана Васілевіча. На яе базе ў канцы 1917 г. адкрыта была беларуская гімназія. Інжынер Лявон Вітан-Дубейкаўскі запраектаваў яе будынак. Вясной 1918 г. пачалася будова. „Прышлі” Палякі й спынілі будову, канфіскауючы будынак і з пачаткам школьнага года 1919-1920 распускаючы беларускую гімназію.

Анеля нарадзілася 19 чэрвеня 1914 г., а Вэраніка – 20 чэрвеня 1918 г. Іхнія бацькі: Язэп Катковіч і Мар’я зь Мядзёлкаў мелі яшчэ трое дзяцей: Пятра (1912 г.), Галену (1923 г.) і Францішка (1925 г.). Успамінаю ўсіх, бо, як на іронію лёсу, жыцьцё іх не ашчаджала. Спачатку паўміралі бацькі: Язэп у 1929 г., Мар’я – у 1930 г. Круглыя сіроты выжылі дзякуючы сям’і дзядзькоў, цётка і другіх добрых людзей. Аднак найбольшай іхняй трагедыяй былі ссылкі й турмы, якія не абмінулі ні аднаго зь іх. Кожны зь іх дасьведчыў умовы ссыльнага й турэмнага жыцьця, магчыма як ніхто з Будслава.

Пасьля I сусьветнай вайны апынуўшыся з родным мястэчкам у межах II Рэчы Паспалітай, былі вымушаны вучыцца ў польскай школе – беларускай ужо не было. Хаця папольску ў мястэчку гаварылі толькі ўраднікі, паліцыя, настаўнікі й ксёндз. Польская сьвядомасьць прысвойвалася праз школу й касьцёл. У Вілейскім павеце, у якім знаходзіўся й Будслаў, паводле польскага перапісу насельніцтва 1931 г., было 70554 прываслаўных і 53168 католікаў. Як родную мову беларускую падалі 64337 асоб, а польскую – 59477. Францішак Сяліцкі, выхадзец з гэтага рэгіёну й яго знаўца, сьцьвярджаў, што „ostatnia liczba jest zawyżona, że częśc

ludności katolickiej podała język polski jako swój ojczysty „z przechwałki”, bo uważano, że ten jest kulturalniejszy. Chciała też prawdopodobnie zmanifestować swoją polskość, mimo używania na co dzień języka białoruskiego, bo jednak na wsiach mówiono nadal po białorusku, choć młodzież czasem przechodziła na język polski w odpowiednim towarzystwie”⁴.

Анеля й Пётр паступілі ў Віленскую Беларускаю Гімназію. Пётр, не спраўляючыся з вучобай, кінуў школу й вярнуўся ў Будслаў. Анеля гімназію закончыла пасьпяхова ў 1934 г. і паступіла ў Віленскі Унівэрсытэт. Вільня ў трыццатых гады была цэнтрам беларускага руху ў Другой Рэчы Паспалітай. ВБГ была сапраўднай кузьняй беларускай інтэлігенцыі. Працавала ў ёй выкладчыкамі тагачасная беларуская эліта. У Віленскім Унівэрсытэце таксама дзейнічаў ад 1921 г. Беларускі Студэнцкі Саюз, які гуртаваў беларускую моладзь. Анеля ўключылася ў дзейнасьць БСС, сьпявала ў хоры Рыгора Шырмы. У 1935-36 гг. рэдагавала дзіцячы часопіс „Пралескі”. У 1939 г. Анеля закончыла гісторыю ва унівэрсытэце. Анелі пашчасьцілася: сьпяраша дапамог ёй Эдвард Будзька, забіраючы яе ў Вільню, а пазьней Язэп Гапановіч, даючы ёй 300 злотых на унівэрсытэцкую навуку. Вэраніка закончыла паўсэхнюю школу ў Будславе (гадавалася ў бацькавай сястры Галены), а пасля кравецкую школу ў Лунінцы. Забрала яе туды дачка матчынага брата — Яніна Вуйцік.

⁴ F. Sielicki, op. cit., s. 149; Працы гэтага аўтара грунтоўна паказваюць рэгіён у міжваенны пэрыяд і ў час II сусьветнай вайны, таму могуць дапамагчы чытачу ў разуменьні складаных падзеяў: *Pieśni białoruskie i rosyjskie śpiewane na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław 1992; *Podania, legendy, anegdoty i przysłowia na Wilejszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław 1993; *Wierzenia i obyczaje na Wilejszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław 1993; *Losy mieszkańców Wilejszczyzny w latach 1939-1946. Okupacja sowiecka i niemiecka, wywózki, partyzantka, repatriacja*, Wrocław 1994; *Wspomnienia z zesłania byłych mieszkańców Wilejszczyzny*, Wrocław 1995.

У 1939 г., калі саветы занялі Заходнюю Беларусь, Анеля пачала працаваць настаўніцай беларускай мовы ў школе ў Будславе. Пэўны час была яе дырэктаркай. Савецкі рэжым нібыта падтрымліваў беларускі рух. Аднак Анелю хацелі арыштаваць у чэрвені 1941 г. У пэрыяд 1939-41 гг. многія беларускія дзеячы былі арыштаваны. У той час Вэраніка працавала — пасьяля курсаў для тэлеграфістак у Вілейцы — на тэлеграфіе ў Крывічах. Там пазнала свайго будучага мужа Станіслава Клентака.

22 чэрвеня 1941 г. пачалася вайна зь Немцамі. Усе Катковічы вярнуліся ў Будслаў да Анелі. Аднак не было там бяспечна. Праца „за саветамі” ў школе й сель савеце стала прычынай даносаў з боку тутэйшых Палякаў на Анелю як камуністку. У той час бурмістрам Менска быў сябра Анелі з БСС Вігаўт Тумаш. Паехала тады Анеля ў Менск шукаць працу. Працавала перакладчыцай у гарадзкой управе. На яе просьбу ў Менск прыехалі таксама Вэраніка й Францішак. Жылі яны ў памяшканьні Беларускай Народнай Самапомачы. Доктар Іван Ермачэнка дапамог Вэраніцы паступіць у мэдычную школу. Там ад доктар Надзеі Абрамавай атрымала яна прапанову працы ў Саюзе Беларускай Моладзі. Стала яе намесьніцай. 22 чэрвеня 1943 г. падчас сьвяткаваньня ў тэатры Вільгельм Кубэ, генэральны камісар Беларусі, абвясціў паўстаньне СБМ. Штабам СБМ кіравалі Міхась Ганько (хлопцамі) і доктар Надзея Абрамава (дзяўчатамі). Ім падлягалі акруговыя кіраўнікі, ім-жа — павятовыя. СБМ гуртаваў моладзь ва ўзросьце 10 — 20 гадоў. Беларуская моладзь натоўпам хлынула ў гэту арганізацыю. Беларускі моладзевы рух перажываў свой уздым, якога ні раней, ні пазней не было. Заснаваньне СБМ лічылася найбольшым дасягненьнем нямецкіх уладаў на Беларусі⁵. Умовы працы пры

⁵ Jerzy Turonek, Białoruś pod okupacją niemiecką, Warszawa 1993, с. 164; Янка Жамойцін, Саюз Беларускай Моладзі, „Czasopis”, 1993, н-ры 7-8,

Немцах не былі лёгкімі. Трэба было ўмець існаваць між нямецкай уладай і савецкай партызанкай. Аднак хутка пазіцыя Нямецчыны пачала хістацца, аж да ўцёкаў Немцаў зь беларускіх земляў у канцы чэрвеня 1944 г. Што было рабіць беларускай інтэлігенцыі, якая працавала ў беларускіх установах, м.інш. культурна-асьветных, у пэрыядзе 1941-44 гадоў? Можна было аставацца ў савецкай рэчаіснасьці або ўцякаць зь Немцамі. Больш бяспечным здаваўся быць другі выхад. Пра Беларусь пад саветамі можна было толькі марыць. Анеля, Вэраніка й Франак кінуліся ўцякаць разам зь Немцамі. Апынуўшыся на Захадзе, трэба было знайсці сабе ў меру магчымасьці бяспечнае месца. Дзяўчыны атрымалі працу ў Польскай Вайсковай Місіі ў Бэрліне: Анеля была перакладчыцай, Вэраніка касіркай. Пазьмянялі даты сваіх народзінаў (адмалодзіліся) і месца нараджэньня з Будслава на Вільню. Усё гэта каб скрыць сваё нядаўняе прошлае. Аднак у 1948 г. сьпярыша з працы была звольнена Вэраніка й паслана яе ў Польшчу, дзе ва Ўроцлаве ў жніўні 1949 г. была арыштавана. У той час Анеля службова была выклікана ў Варшаву, дзе яе таксама арыштавалі. Палічылі іх грамадзянкамі СССР, якія па тадышніх законах падлягалі дэпартацыі ў Савецкі Саюз. Папраўдзе мэтай дэпартацыі было выяўленьне іх дзейнасьці ў беларускім руху ў час II сусьветнай вайны. Абедазьве атрымалі па 10 гадоў „ісключальных” лагераў.

Успаміны сёстраў падрабязна расказваюць пра арышт і перанесеныя пакуты да выхаду на волю.

с. 2-3; нр. 9, с. 17-18; нр. 10, с. 10; нр. 11, с. 7; Я. Жамойцін, Саюз Беларускай Моладзі — міфы й факты (рукапіс); А. Літвін, А калі пастараемся зразумець?, „Голас Радзімы”, нр. 26, 1.07.1993 г.; С. Чыгрын, Саюз Беларускай Моладзі, „Ніва”, 9.07.1995 г., с. 4; К. Харашэвіч, На дзейнасьць СБМ настаў час паглядзець без бальшавіцкай заторанасьці, „Беларускі Дайджэст”, 1994, нр. 3 (5), с. 4; К. Рамановіч, Што такое СБМ?, „Пінскі вестнік”, 4.05.1994 г.

Пасьля вяртаньня ў родны Будслаў абедзьве вырашылі выехаць у Польшчу: Вэраніка да мужа ва Ўроцлаў, а Анеля ў Варшаву. Анеля, дзякуючы даўнім супрацоўнікам з бэрлінскай місіі, атрымала працу ў Міністэрстве Замежных Спраў Польскай Народнай Рэспублікі. Займалася перакладамі. Хвароба, гіпэртанія, не дазволіла ёй доўга працаваць, перайшла на рэнту. Жыла ў Варшаве па вул. Чэрскай 1, кв. 10. Адшукала ў Варшаве сваю гімназічную сяброўку Людку Жамойціну й унівэрсытэцкага сябра з БСС Бэрнарда Стэповіча. Зьвязалася з варшаўскім аддзелам Беларускага Грамадзка-Культурнага Таварыства, якога стала членам. У Варшаве таксама спаткала свайго даўняга дабрачынцу Язэпа Гапановіча.

Анеля пачала пісаць ўспаміны 12 верасьня 1967 г. Пісала іх некалькі гадоў. У рукапісным сшытку знаходзяцца яшчэ даты 3 лютага 1973 г. і 12 сакавіка 1973 г. Прыблізна тады былі закончаны. Успаміны ахвяруюцца дзецям сястры Вэранікі й брата Францішка. Ва ўспаміны не ўвайшлі два эпізоды: з пэрыяду чэрвеня 1941 г., калі хацелі арыштаваць Анелю саветы й калі Палякі хацелі выдаць яе Немцам. Гэтыя эпізоды сьпісаў з аповедаў Анелі Юры Туронак, які ўвесь час мабілізаваў яе да пісаньня ўспамінаў. Незашмат напісана таксама пра пэрыяд працы ў час нямецкай акупацыі. Гледзечы на тое, што Анеля пісала ўспаміны ў 60-ыя — 70-ыя гады, пэўна хацела пазбыцца сваёй „калябаранцкай дзейнасьці”, як тады ацэньвалася беларускую дзейнасьць пад нямецкай акупацыяй. У канцы сямідзесятых гадоў памяннула сваю варшаўскую кватэру на ўроцлаўскую, каб быць бліжэй сястры. Памерла там 8 кастрычніка 1982 года.

Фрагмэнты ўспамінаў Анелі былі апублікаваны ў Варшаве ў 1984 г. у перакладзе на польскую мову ў г. зв. *drugim obiegu*, у выдавецтве *Niezależna Oficyna Wydawnicza*, п.з. „Przeżyłam łagry sowieckie (fragmenty wspomnień)”. З беларускай мовы пераклала, уступ і зноскі напісала Русталька Ла-

да-Ідэйко (псеўданім сяброўкі Анелі Русталькі Піскурэвіч). Апублікаваныя фрагменты галоўным чынам звяртаюць увагу на лагерныя пакуты. У арыгінальнай беларускай версіі „Мае ўспаміны” публікаваліся фрагментамі ў эмігранцкім беларускім друку: у часопісе „Беларуская Думка” (1994, н-р 38 — пра дзіцячыя й студэнцкія гады) і ў „Полацаку” (1994, н-р 2, с. 51-55; н-р 3, с. 41-44; н-р 4 — пачынаюцца з 1948 г. ад звальнення з працы Вэранікі).

Вэраніка вярнулася да мужа ва Ёроццаў. Жылі ў драмантаваным доме сярод руін па вул. Тшэбніцкай 42. Мелі двое дзяцей Зосю (1957 г.) і Кшыштафа (1961 г.). Вэраніка сьпяраша займалася выхаваньнем дзяцей, а пазьней працавала ў кравецкай майстэрні ў спэцыяльнай школе. Ад 1983 г. — на пэнсіі. Жыве да сёньня ва Ёроцлаве. Яе ўспаміны паўсталі на аснове публікаванага ў часопісе „Полацак” інтэрв’ю Янкі Жамойціна п.з. „З перажытага” (1993, н-ры 9, с. 34-35, 10, с. 24-29; 1994, н-р 1, с. 56-58) і аповедаў пра сваё жыцьцё, запісаных на магнітафоннай плёнцы ў лютым 1998 г. і сьнежні 1999 г.

Вэраніка (і раней Анеля), прыехаўшы ў Польшчу наладзілі карэспандэнцыю са сваімі знаёмымі ў эміграцыі. Па сёньняшні дзень лісты Вэраніцы пішуць даўнія сябры Мітрафан Смаршчок, Пятро Нядзьведзкі, Люня Бяленіс (Будзька), Яніна Каханоўская. Вэраніка ў 1993 г. удзельнічала ў сьвяткаваньні 50-ых угодкаў СБМ у Менску. Сустрэлася тады са сваімі сяброўкамі нядолі: Верай Касмовіч, Надзьяй Дземідовіч, Жэняй Шастак. Нанова ажылі ўспаміны й пачуцьцё патрэбы давесьці іх да ведама шэрэйшага кола людзей. На сьвяткаваньні ў Менску ў 1993 г. быў таксама Янка Жамойцін, праваднік беларускай моладзі ў Навагарадку. Зь сёстрамі Анеляй і Вэранікай Катковіч сустракаўся ў розных умовах. Супольнасьць лёсу вызначанага ўдзелам у беларускім руху, характэрна і ўспамінам Янкі Жамойціна „З перажытага”, апубліка-

ваным у кніжцы ўспамінаў „Лёс аднаго пакалення” (Беласток, 1996, с. 50-170).

Ва ўспамінах, асабліва Анелі Катковіч, паяўляецца шмат прозвішчаў настаўнікаў, гімназічных і універсітэцкіх сяброў і іншых асоб сустрэтых на жыццёвым шляху. Большасць іх вядомая з гісторыі беларускага руху. Успаміны дапаўняюць уступ Янкі Жамойціна, зноскі пра важнейшыя асобы, арганізацыі, падзеі, імянны паказальнік, здымкі й дакумэнты, якія становяць ілюстрацыю да ўспамінаў і захоўваюцца ў хатнім архіве Вэранікі Клентак ва Ўрошаве.

Асабліву падзяку выказваю спадару Юрку Туронку, які спрычыніўся да паўстання ўспамінаў Анелі й дапамог папоўніць звесткі пра постаці ў іх, Вячаславу Харужаму за навуковае апрацаваньне зноскаў да ўспамінаў, а таксама Раісе Жук-Грышкевіч, Веры Касмовіч, Надзеі Дземідовіч за дапамогу ў апрацаваньні некаторых біяграфічных звестак. Міры Лукшы дзякую за моўную кансультацыю ды карэктур тэкстаў.

Галена Глагоўская

Прозьвішча Анелі Катковіч стала мне вядомым ужо ў гады пачатковай школы, ад маёй старэйшай сястры Людмілы Жамойцінай — яе сяброўкі зь Віленскай Беларускай Гімназіі, з 30-тых гадоў. Гімназія гэта — адзіная ў той час кузья беларускай інтэлігенцыі ў Заходняй Беларусі, пад польскім панаваньнем спаўняла адначасова ролю пашыральніка нацыянальнай сьведомасьці беларускага насельніцтва. Вучні яе распаўсюджвалі беларускі друк сярод землякоў, а перш за ўсё — сярод сваіх блізкіх. Першыя мае крокі ў гэтым напрамку — гэта было распаўсюджваньне прывожаных сястрою зь Вільні беларускіх календароў і брашур, з апавяданьнямі прызначанымі вясковым дзецям. Распаўсюджваньне гэтай літаратуры было ўдзелам і іншых выхаванцаў гімназіі, пра якіх Людка ахвотна расказвала нам дома. З гэтых аповедаў мне запамяталіся такія прозьвішчы, апроча Анелі Катковіч, як Жэня Шастак, Алена Леўковіч, Шура Бязьмен, Жэня Шляхтун, па мужу цяпер Ярмалковіч. Зь ёю й яе мужам Віктарам лёс мяне сутыкнуў у драматычных абставінах зьявольленьня ворганамі КДБ у Польскай Народнай Рэспубліцы на пачатку 1950-га года, аб чым я ўжо шырэй спамянуў ва ўспамінах „З перажытага”, якія апублікаваліся ў кніжцы „Лёс аднаго пакаленьня”.

Слоў пару пра Аўтарку лагерных успамінаў — Анелю Катковіч. Цяга да здабыцьця адукацыі пятнаццацігадовай асірацэлай дзяўчынкі, якою стала Анеля пасля сьмерці бацькоў, пасьпяховасьць у навуцы, папоўненай актыўным удзелам у культурнай дзейнасьці, успамаганьне іншых у здабываньні ведаў, пасля ў выхаваньні малодшых ад сябе, на прыкладзе сястры Вэранікі, сьведчыць аб яе рашучым характары й здольнасьця х. Такою ж асталася Анеля і ў цэлым жыцьці. Такія ж якасьці прывіла й Вэраніцы — вядомай зь яе ахвярнасьці да дзяцей і моладзі з часу працы ў Саюзе

Беларускай Моладзі, на пасадзе намесніцы галоўнай кіраўнічкі СБМ — доктар Надзеі Абрамавай. Жыцьцёвы шлях сясьцёр Анелі й Вэранікі Катковіч — якая па мужу завецца Клентак, сышоўся з маім ад 1943-га года, на палетку дзейнасьці ў СБМ і веў кожнага з нас сваімі каляінамі, але супольным камяністым руслom, сама менш да 1956-га году — да вызваленьня з савецкіх „особых” лагераў. Перажываньні кожнага з нас на гэтым шляху зводзяцца безумоўна да агульнага назоўніка й выклікаюць рэфлексіі.

Мае рэдкія кантакты з Катковічанкамі з часу дзейнасьці ў СБМ на бацькаўшчыне сталі бліжэйшымі ў даволі драматычных умовах лагера чужаземных работнікаў — пры фабрыцы Юнкерса ў Дэсаў дзе апынулася вялікая група беларускіх дзяцей і падлёткаў, з агульнай колькасьці каля паўтары тысячы дзяўчынак і хлопцаў, забраных ад сем’яў і вывезеных у лагера пры розных прадпрыемствах у Саксоніі. Сустрэліся мы ў тым лагера ў лютым 1945 году, дзе маткавала беларускім дзеткам сястра Анелі — Вэраніка. Безупынная налёты альянцкіх самалётаў на горад, праца ў майстэрнях фабрыкі, заняткі ў школе, пэрманэнтнае недаяданьне — хлопцы пераносілі лягчэй, сярод тысяч жахароў лагера. Больш складаная сытуацыя была зь дзяўчынкамі, якія, перанятыя страхам і настальгіяй, перажывалі сваю драму з плачам, на мяжы істэрыкі. Тут лічылася толькі безупынная сардэчная турбота апякунак, якія ўкладвалі ў сваю працу ўсе сілы й сэрца. Напрамак і тон гэтай працы зь дзяўчынкамі надавалі сёстры Катковічанкі. Жандарамі выгнаныя з лагера і з горада ў красавіку 1945 г. перад набліжаючымся ваенным фронтам, у напрамку горада Цэрбст, пакінутыя аховай у лесе бязь цёплай вопраткі й прадуктаў харчаваньня, астрэльваныя пэрыядычна савецкай артылерыяй і самалётамі, апынуліся мы зь дзяцьмі ў даволі складанай сытуацыі. Некалькі першых адносна цёплых дзён,

вольных ад працы й лагернага рэжыму спрыялі добраму, бадзёраму настрою выгнанцаў. Хлопцы дружна зь дзяўчаткамі капалі закопы дзеля бяспекі й сховішча ад начных халадоў. Бегалі шукаць бульбы ў адкрытых пасья зімы капцах за лесам, „пад’ядалі” франтавікоў з суседніх кустоў. Ідылія аднак хутка кончылася. З кожным днём сталі дапякаць холад і голад. У абліччы зьнемажэньня й хваробы дзяцей, апекуны хлопцаў вырашылі выслаць прадстаўніка ў горад і дамагацца згоды на вяртаньне дзяцей у лагер. У выніку жарабёўкі заданьне мусіў выканаць я. Адолеўшы паспяхова перашкоды міжфрантавога падарожжа, удалося мне перайсьці мост праз раку Эльбу, які тут-жа быў зьнішчаны амэрыканскай артылерыяй. Маё вяртаньне да групы стала немагчымым.

Шляхі нашы зь сёстрамі Катковіч сышліся зноў у 1949 годзе, у падвалах польскага міністэрства бяспекі, з некалькі-тыднёвым разыходжаньнем у часе. Пасья — у 1950 годзе драматычная сустрэча на паседжаньні ваеннага трыбуналу ў маёй справе і ў канцы шчаслівае спатканьне ў Варшаве ў 1958 годзе й пазьнейшыя сустрэчы. Вэраніка ачуныла ад перажытай гібелі свайго сыночка ў савецкім лагеры, я пагадзіўся зь сірочым лёсам майго сына пасья гібелі яго маці. Анеля з аслабленымі сыхам і зрокам у наступстве нялечанай ў лагеры гіпэртаніі, не напамінала той вясёлай, растанцаванай і расьсяпяванай дзяўчыны, але асталася зычлівай, сяброўскай, кампанейскай, чульлівай да чужых турбот і крыўды, апякунчай. Хутка стала актыўнай і папулярнай у беларускім асяродзьдзі ў Варшаве, памочнай асабліва студэнтам у апрацаваньні й пісаньні іх працаў. Цесна падружыла са сваёю гімназічнаю сяброўкай — маёй сястрою Людмілай Жамойцінай — па мужу Янкоўскай. Абедзьве яны, верныя да канца жыцьця прывітым ім у віленскай гімназіі ідэям, часта сустракаліся зь іншымі сябрамі й аднадумцамі ў Варшаве.

Анеля памерла пасья цяжкай хваробы, пад апекай сястры Вэранікі, 8-га кастрычніка 1982 года ва Ўроцлаве, пахаваная там на каталіцкіх могілках. Канчына Людмілы наступіла пасья ракавай хваробы лёгкіх 3-га студзеня 1986 года. Пахавалі яе на праваслаўных могілках у Варшаве.

Ва ўспамінах Анелі Катковіч няцяжка дагледзецца адбіцьця яе характару: схільнасьці да аб'ектывізму, скромнасьці. Зьмест іх утрыманы ў канвэнцыі аповеду бязь лішніх прыметнікаў, бяз клічнікаў — бяз скаргі й нараканьняў. Прытрымліваецца яна канкрэтнага сьцьвярджаньня фактаў, якія складаюцца ў суме на вобраз вэгетацыі ў савецкай няволі й прыныцаў на якіх дзейнічала тая лагерная сыстэма.

Гады 1949—1950 характэрны масавым зьняволеньнем ненадзейных рэжыму актуальных у тым часе грамадзян заходніх рэспублік СССР і былых жыхароў тых рэгіёнаў дзе-б яны не знаходзіліся, чыімі не былі-б падданымі. Важна, што былі ў засягу МГБ. На затрыманых накладаўся фармальна арышт пракурорам нярэдка пасья некалькі-месячнага зьняволеньня. Строгі рэжым у турмах, цякучыя пасудзіны з людзкімі экскрэмантамі, лазьні з халоднаю вадою, псыхічнае марэньне людзей сыстэматычнай бяссоньніцай, сухі паёк з хлеба й салёнай рыбы ў транспартах вязьняў таварнымі вагонамі, пазбаўленымі вады й хаця-б найпрымітыўнейшых санітарных умоваў. Пародыя судоў без адвакатаў ці завочных прысудаў, лагерны рэжым і галаданьне, цяжкая дзесяцігадзінная праца — усё гэта было ўдзелам кожнага, каго дасягнула доўгая рука МГБ. Успаміны кожнага былога зьняволенага з часу сталінізму ў гэтых адносінах сходныя, сьведчаць аб сыстэме паніжэньня чалавечай годнасьці людзей нявыгадных рэжыму, маральнага, а то й фізычнага вынішчэньня. Сыстэма тая ня брала пад увагу правоў чалавека, ня мела шмат супольнага з права-

судзьдем. Прысуды былі найчасьцей выпадковай ламанья псыхікі вязня, выдумак і намаганья сьледчага ці палітычных тэндэнцыяў, а не фактычнага правіненья падсуднага, а затым і прысуджаныя меры пакаранья ня мелі наогул практычна-праўнага значэння.

Янка Жамойцін

КАМУНІКАТ.ORG

Анеля Катковіч. Мае ўспаміны

Вельмі захацелася мне апісаць сваё жыццё, можа таму, што было яно так багатае ў розныя добрыя й цяжкія перажыванні, а можа таму, што адчуваю свой блізкі канец. Можа хтось з маіх родных, а думаю пра Зося, Кшыся, Толіка ці Анічку — Вэрыных і Франкавых дзяцей пачытаюць калі-небудзь мае ўспаміны й выцягнуць для сябе навуку, як трэба жыць на сьвеце, як паступаць, каб быць шчаслівым і мець шчасьлівую душу. Хай пабачаць, як многа слабы чалавек можа перанесці, як асьцярожна трэба йсці жыццёвым шляхам, як многа трэба працаваць і вучыцца, каб нешта ў жыцці асягнуць.

Дзяцінства

Прыйшла я на сьвет у 1914 г. у малым мястэчку Будславе, паложаным у даліне, акружанай лесам, палямі й балотам. Знаходзілася яно паміж старой Вілейкай а Глыбокім, на Віленшчыне. Пасярэдзіне Буды, так называлі нашае мястэчка старыя людзі, быў вялікі квадратны рынак, з вуглоў каторага ўва ўсе бакі разыходзіліся вуліцы. Па заходнім баку рынку ўзносіўся аграмадны касьцёл, у барокавым стылі, з цудоўным абразом Маці Божай. Раз у год, 2 ліпеня, адбываўся тут фэст і тады зьяжджалася шмат людзей у Буду. Адны ехалі, каб прадаць свае тавары, а іншыя сьпяшылі памаліцца ў касьцёле. Перад касьцёлам заводзілі на ўсе галасы розныя калекі. Праз цэлы тыдзень зьяжджаліся людзі на кірмаш гэты. Касьцёл быў перапоўнены. Многія ад парога да алтара паўзьлі на каленях. Расказвалі людзі пра розныя цуды, якіх дазнавалі пасля гарачай, шчырай малітвы.

Дом наш знаходзіўся на Зосінскай вуліцы — так тады яна называлася — недалёка ад рынку. Перад домам стаялі векавыя бярозы й дуб. На падворку была студня, а за ёй садзік,

у якім расло некалькі груш, яблынь і вішань. За домам былі пуны, хлявы, падпаветка й сьвіран. Дом быў невялікі з ганкам. Уваходзілася ў яго ад панадворка – адразу ў сені. Направа была кухня, а па левым баку пакой і спальня. У сенях стаяла драбіна па якой уваходзілася на гару. Напроціў ганку знаходзілася сьпіжарня з пограбам на бульбу.

Сапраўднае наша прозьвішча — Кот-Катковіч. Так падпісваўся бацька й так было ў яго дакумэнтах. У дакумэнтах дзяцей, ня ведаю чаму, адпаў прыдомак „Кот”. Мама прозьвішча Мядзёлка. Продкі мамы мелі ў Мядзеле маёнтак, які змушаны былі прадаць і перасяліцца ў Будслаў.

Калі я нарадзілася, сям’я нашая складалася з бацькоў — маткі й бацькі, дзядоў і брата Пётруся – два гады ад мяне старэйшага. Паявілася я на сьвет сусьветнай вайною. Праз наша мястэчка праходзіў фронт і мама мусела з малымі дзясцмі хаватца ў лесе або пад касьцёлам. Тату на вайну забралі. Пакажэцца, бывала, дома на тыдзень ці два й зноў ад’яжджае.

Ведама, як бывае вайной. Часта не хапала нават хлеба, а цукру людзі й ня бачылі. Жыцьцё праходзіла ў нэрвах і страху. Тымчасам сям’я нашая павялічылася. Паявілася сястра Вэра, а пасья Ліначка. Апошняя была вельмі прыгожая, мудрая й пацешная. Таму можа й не жыла доўга. Хутка памерла. Адышлі ад нас назаўсёды бабуля й дзядуля. Зараз пасья вайны нарадзілася Гэльця. Яна была таксама вельмі прыгожая, але нейкая іншая, як усе астатнія дзеці. Была вельмі музыкальная й ад малых гадоў засьпявала адразу кожную пачутую мэлёдыю. Мела прыгожы голас і калі падрасла, нідзе не вучачыся музыкі патрапіла зайграць на кожным інструмэнце, які трапіў у яе рукі. Жыцьцё яе было сумнае й цяжкае. Прайшла сьбірскі лагер, страціла здароўе і ў канцы за-хварэла на псыхічную хваробу. Лячылася ў розных шпіталях і хутка памерла. Пахаваная ў Кашаліне. (Як я даведалася пасья яе сьмерці, прычынай яе псыхічнай хва-

робы былі за-гранічныя лекі ад сэрца, якія яна ўсыцяж пры-мала).

У 1925 годзе прыйшоў на сьвет Франак — любімец бацькоў і нас усіх. Аб лёсе Франка напішу ніжэй. І так сямейка нашая складалася цяпер з бацькоў і пяцёра дзяцей. Мелі мы невялікі кавалак зямлі, малую гаспадарку: дзьве каровы, пару сьвіней, курэй. Спачатку й конь быў, але пасля яго ня стала. Тата працаваў у каапэрагыве – пазьней зарабляў муляркай, а мама гаспадарыла дома. Сама яна абшывала сябе й нас усіх. Любіла, каб дзеці апранутыя былі добра й прыгожа. Прала кудзелю й ткала на кроснах. Як-жа моцна любіла я сваю Маму! Хадзіла за ёй услед і на крок не адставала. Была яна жанчынай прыгожай, высокай і добрай, як анёл. Умела многа баек і расказвала нам іх прадучы кудзелю. Як прыемна было яе слухаць! Умела таксама многа песень і часта сьпявала. Тата таксама сьпяваў прыгожа, нават сола ў касьцёле. Жылі бацькі з сабою добра. Тата памагаў маме ў рабоце. Ён заўсёды сам хлеб мясіў, дзёр на тарцы бульбу на бліны і г.д. Бліны бульбяныя пяклі мы амаль кожны дзень на сьнеданьне. Летам тата хадзіў брадзіць рыбу й прыносіў многа прыгожых шчупакоў, карпаў і плотак. Мы, дзеці, таксама памагалі бацькам у працы, асабліва летам. Хадзілі далёка ад мястэчка па траву для сьвіней. Секлі прынесеную ў мяшках траву ў карыце, я даіла карову й памагала жаць. Усё лета хадзілі мы ў лес па ягады й грыбы. Часамі спраўляліся схадзіць два разы ў дзень. А было нам тады па 6-8 гадоў. У лесе было шмат гадзінаў і ня раз прыйшлося наступіць на гадзюку босай нагой. Помню, як аднойчы пайшла я з Вэрай па ягады й настала бура. А мы завандравалі ў глыб лесу за два ці тры кілямэтры ад хаты, дзесь за брады. Зрабілася цёмна й пачалі біць перуны, папярэдзаныя маланкамі. Да гэтага пачаў ліць праліўны дождж. Дрыжучы ад страху, прамокшы да апошняй ніткі мы вярнуліся дахаты. А што перажыла бедная мама, чакаючы нас перад домам!

Восеньню памагалі мы выбіраць бульбу на полі і ў агародзе, выкопваючы яе зь зямлі рукамі. Зразумела, зьдзіралі пры такой рабоце на пальцах маладую скуру. Нягледзячы на гэта любілі хадзіць на поле, бо тады там раскладалі агонь і пяклі бульбу.

Хаця мы многа працавалі, знаходзілі час і на розныя гульні. Сябровак у мяне было многа. Пераважна дзяўчаты сабіраліся перад нашай хатай. Бегалі, гулялі ў хованкі, сьпявалі песьні. На мае імяніны сабіралася дзяўчат поўная хата, а мама накрывала стол і частавала сябровак рознымі смачнымі рэчамі. Летам любілі мы хадзіць на рэчку і ў ёй плюскацца. Вельмі рана навучылася я плаваць. Колькі на гэтай рэчцы было гоману, крыку й піску! Старэйшыя жанчыны прыносілі сюды бялізну паласкаць і білі па ёй пранікамі. Мужчыны вудзілі рыбу. Як жа на нашай канаве было весела! Мне хацелася тады, каб наша хата стаяла над самай рэчкай.

Зь вялікай прыемнасьцю ўспамінаю зіму й калядныя сьвяты, а таксама запусты. Нейкі месяц да Каляд цэлымі вечарамі клеілі мы розныя цацкі на ёлку. У краме куплялі ўсялякія галоўкі анёлаў, Дзедаў Марозаў, залатыя й сярэбраныя зоркі, каляровую паперу й пачыналі рабіць ланцугі, розныя цацкі, сьпяваючы пры гэтым калядкі. Успамінаючы родны дом адразу перад вачыма бачу Каляды, асабліва куцьцю, калі ўбіралі мы ёлку й прыгатаўлялі ўрачыстую вячэру. На стол клалі сена й накрывалі белым абрусом. Калі на небе паказалася першая зорка, садзіліся мы за стол, ламаліся аплаткам і пачыналі вячэраць. Мусела быць дванаццаць страў. Найперш ішлі селядцы й рыба, далей боршч з вушкамі, потым куцьця (каша з панцаку), сьліжыкі, кісель белы, аўсяны й журавінавы, кампот і г.д. Пасьля вячэры запальвалі на ёлцы сьвечкі й пачыналі сьпяваць калядкі. Апоўначы ішлі ў касьцёл на пастэрку. Тут наш тата сьпяваў некаторыя калядкі сола, напрыклад „Bracia patrzcie jeno”. На першы дзень сьвятаў,

пасья сьнеданья, пачыналі йграць у арэжэ. Трэба было адгадаць, ці хто мае ў руцэ цотку ці лішку. Пасья Каляд чакалі мы запусаў, бо тады ў нашай хаце вешалі калыску й мы калыхаліся сьпяваючы запусныя песьні.

Урачыста таксама сьвяткавалі мы Вялікдзень. Прыгатаўляліся да яго цэлы тыдзень. Найперш бялілі хату, мылі падлогі, чысьцілі гаршкі й розныя рэчы. У Вялікі чацьвер мыліся самі, пяклі булкі, мазуркі, бабкі, якія прыбіралі рознакаляровымі гарошынамі й макам. У пятніцу й суботу гатавалі цэлую шынку, пяклі парасё й цяляціну, а найпазьней гатавалі ў цыбуліным луціні капу як. Зразумела, хадзілі гэтымі днямі і ў касьцёл, дзе адбываліся вельмі ўрачыстыя набажэнствы. Прыгатоўленыя прысмакі ставілі на стол, накрыты белым абрусом і прыбраны зелянінаю, а ў суботу неслі поўны кошык яды сьвянціць у касьцёл. На першы дзень Вялікадня раненька ішлі на рэзурэцыю.

Маючы паўтара года прайшла я моцнае запаленьне лёгкіх, такое цяжкае, што лекары ня мелі надзеі на маё выздаравленьне. Таму я была заўсёды худзенькая й слабая. Мамачка хутчэй мне, як каму іншаму дала лішняе яйка ці кубак малака. У школу пайшла я таму маючы восем гадоў. Дома гутарылі мы па-беларуску, а ў школе вучыліся па-польску, але на перапынках размаўлялі мы з сабою на роднай мове. Вучылася я добра. Пераходзіла з адной клясы ў другую. Калі была ў першай клясе, тады за найменшае правіненне білі па „лапе” лінейкай і стаўлялі ў куток на калені, часта на гарох. Таксама зачынялі ў цёмнай каморы („kozie”). У школе адрознівалася я сярод вучняў вельмі прыгожым голасам. Сьпяваць я любіла й часта сьпявала на просьбу настаўніцы ці вучняў у час якіх-небудзь ручных работ. Сьпявала я і ў касьцельным хоры, разам з дарослымі й сваім бацькам. Брала самыя высокія ноты, арганіст ня мог надзвіцца. Спаткаўшы бацькоў казаў: „Ну й півунья з вашай дачкі, што зь яе вырасьце!” Ні-

чога ня вырасла, бо аднаго дня сарвала я свой голас. Усё-ж, будучы гімназісткай і студэнткай, сьпявала я яшчэ дзесяць гадоў у хоры Рыгора Шырмы¹. Але пра гэта пазь ней будзе.

Калі я дайшла да шостай клясы пачатковай школы, на нашу сям'ю пасыпаліся розныя няшчасці. Захварэў наш тата. Адночы адабрала яму мову. Вярнуўся з работы ня могучы прагаварыць ні слова. Пасьля прыйшоў да сябе. Зараз хутка прастудзіўся памагаючы гасіць пажар у мястэчку й захварэў на запаленьне лёгкіх. Як лёг у пасьцель, так больш і не падняўся. Хварэў больш года. Бяда запанавала ў нашай хаце. Палову дому ад вуліцы занялі кватаранты, а мы ўсёй сям'ёй — разам сем асоб — памясьціліся ў кухні. У ёй стаяла вялікая печ, вёдры з вадой, цэбар з пойлам для кароў, стол, шафа, лава й ложкак. Была ў нас тады толькі адна карова. Мы, дзеці, спалі на печы, мама на палку за печай, а тата на ложку. Мушу тут напісаць крыху больш пра нашага тату, які ў жыцьці бацьку многа гора. Будучы маладым хлопцам быў узяты ў салдаты й пасланы на фронт ваяваць зь Японцамі. Трапіў да іх у палон і сем гадоў прабыў у няволі на Сахаліне. Вярнуўшыся дамоў, ажаніўся. Нядоўга пажыў спакойна. Выбухла І сьветная вайна й зноў пайшоў ваяваць. Калі супакоілася й мог жыць шчасліва, прывязалася хвароба. Зразумела, што палон і вайна здароў'я не дадалі. Меў бацька слабыя ныркі й сэрца. І так залёгшы пасьля пажару, хварэў год цэлы, а мы муселі глядзець на ягоныя мукі. Вельмі кепска было з татам апошні месяц перад сьмерцю. Апухлі ногі й живот — пухліна йшла штораз далей і далей. На ратунак не было надзеі, а на лячэньне не было грошай. Лежаў тата й мучыўся. Помню, як пазваў да сябе тата малога Франка й запытаўся, ці будзе яго помніць і заліўся горкімі сьлязамі. На першы дзень Вялікадня 31 сакавіка 1929 года, калі званілі касьцельныя званы на рэзурэкцыю, памёр наш тата. Мама, якая цэлую ноч пры ім сядзела, адышла была на хвіліну, каб прылегчы, і не

была пры кананьні. У гэтай хвіліне былі пры тату цётка Гэлька — татава сястра, цётка Юстына і дзядзя Адольф — татаў брат. Мама падняла галаву, глянула вачыма непрыгомнымі ад стомы й далей працягвала спаць, не ўяўляючы сабе, што ў хаце робіцца. Мы, дзеці, таксама спалі на печы й нічога ня чулі.

На трэці дзень Вялікадня тату пахавалі, а мы асталіся адны з неапісаным болем у сэрцы. Мне вельмі хацелася тады ўбачыць хаця-б у сьне свайго тату. Вось аднаго вечара я ўкленчыла й пачала горача маліцца, каб паказаўся мне тата ў сьне. Бог выслухаў маю малітву. Гэтай ночы прыйшоў да мяне тата й сказаў: „Ты хацела мяне ўбачыць, дык я й прыйшоў да цябе...” Бачыла тады тату так выразна, і калі абудзілася, здавалася, што яшчэ яго бачу.

Асталася бязрадная мама й пяцёра малых дзяцей. Было тады маме 37 гадоў. Ня мела наша мама салодкага жыцця ад сваіх дзіцячых гадоў. Калі мая мама мела паўтара года, памерла яе матка, наша бабуля Паўліна з дому Лаеўская. Ва ўзросьце 12 гадоў рассталася навекі са сваім бацькам Зыгмунтам Мядзёлкам. Заапекаваўся тады ёю старэйшы брат Вінцэнты, які быў жанаты й меў дачку Паўліну. З Паўлінкай жыла мая мама, як зь сястрой роднай і пазьней нам заўсёды пра яе расказвала. Паўліна Мядзёлка² была вельмі здольная й разумная. Маміны расказы пра яе рабілі на нас уражаньне. Пачала я марыць, каб быць такой, як Паўлінка, каб так як і яна далей вучыцца... Ад брата Вінцэнтага забрала маму цётка Кулакоўская, якая жыла ў Рагачэве. Мама туды пераехала й прабывала там аж да сьмерці цёткі, а памерла яна ад рака. Мама ёю апекавалася й мусела глядзець яе цярпеньні. У 1910 г. прыехала мама ў Будслаў і тут выйшла замуж.

Тры месяцы пасья сьмерці таты захварэла наша мама. Было гэта цёплым летам. Аднэй ночы будзіць мяне мама й просіць, каб яе прыкрыць цяплей, бо вельмі ж ёй холадна.

Трэслася ўся страшэнна, прыкрыла я яе, а мама далей трасецца й жаліцца, што вельмі нага баліць. Гляджу я на маму, а яна як агонь гарачая. Як толькі разьвіднелася, пабегла я да цёткі Гэлькі й расказала пра ўсё. Прыйшла цёця, прыбегла суседка Бэрчыха, у якой памёр сын ад запаленьня крыві, пазвалі доктара й рашылі завезьці маму ў шпіталь у Вялейку — аддаленую 70 км. ад нашага мястэчка.

Павезьлі нашу каханую мамачку й мы асталіся зусім адныя. Як старэйшая пачала я гаспадарыць — есьці варыла, карову даіла, карміла жывёлу й малышоў абмывала.

Тымчасам прыходзілі зь Вялейкі сумныя весткі. Зрабілі маме апэрацыю, вынялі косць з калена, ды нічога не памагала. Пастанавілі ампутаваць нагу, на што мама згадзілася, бо вельмі жыць хацела, каб выхаваць сваіх дзетак. Нагі не ампутавалі, бо мама была на гэта заслабая. Адведала я маму ў Вялейцы толькі адзін раз. Ляжала яна на ложку да сябе непадобная. Валасы былі астрыжаныя, нагу трымала паміж двума мяшкамі зь пяском, каб яна не рухалася. На сьпіне мела раны-адлежныны, бо мусела ляжаць увесь час на сьпіне самай найвялікшай гарачынёй лета. Як цяжка было глядзець на цяпеньні мамы, і зь якім болем на сэрцы вярнулася я дахаты! Пасьля маму адведала Вэра. Часам езьдзіла да яе цёця Юзя.

Аднаго дня, калі я сабіралася варыць вячэру, прыйшоў да нас з пастарунку паліцыянт і сказаў, што быў тэлефон з Вялейкі, што з мамай нядобра. Прасілі, каб хто-небудзь прыехаў. Пачуўшы гэта, сарвалася я й заліваючыся сьлязамі пабегла на Зялёную вуліцу да дзядзькі Томы. Прыбегшы да іх не магла сказаць аднаго слова, неяк ледзь выгаварыла „паліцыянт”. Дзядзька дагадаўся й пабег хутка на пастарунак дадацца ў чым справа. У гэты вечар паехаў у Вялейку Пётрусь і цётка Гэлька, а я ўсю ноч ня спала, прадчувала нешта злое. Выбегла раніцай на вуліцу, калі прыходзіў аўтобус са станцыі, каб спаткаць Пётруся й цётку. Яны высеўшы на рынку

махнулі да мяне рукой і пайшлі ў Даўгінаўскую вуліцу да цёткі. Здалося мне, што Пётрусь вясёлы, і я падумала: маме лепш стала. Вярнулася дахаты й пачала гатаваць сьнеданьне. І тут на парозе паказалася цёця Гэлька. Спыталася яна мяне, ці не бачыла я Пётруса. Так, бачыла — адказала я — маме нашай лепей? „Не — адказала цёця — матка ваша памерла...”

Выбегла я з хаты ў агарод, пачуўшы гэтую страшную вестку й павалілася ў баразну ў бульбе, у якой цэлы дзень праляжала, заліваючыся сьлязамі.

А тымчасам дзядзькі Стась і Адольф заказалі труну й паехалі ў Вялейку, каб прывезьці маму дамоў. Прыехалі з мамай у панядзелак, на трэці дзень пасья яе сьмерці. На пахаваньне прыехалі дзядзя Вінцусь з Шаркаўшчыны, цёця Анеля з Глыбокага й іншыя крэўныя. Выйшлі мы на спатканьне нябожчкі мамы. У канцы Даўгінаўскай вуліцы воз затрымаўся. Як расказваюць, я скочыла на труну й пакацілася прыгаварваючы: „А мая мамачка, а мая мамачка!” Павезьлі маму адразу ў касьцёл. На похаранах было людзей вельмі многа. Калі маміну труну спускалі ў яму, усе плакалі. Вэра крычала так голасна, што аж ахрыпла й тыдзень пасья гаварыць не магла. А я стаяла над магілай, як чужая. Глядзе-ла перад сябе не здаючы сабе справы што кругом робіцца. Ня плакала, бо сьлёз ужо не хапала, выліла іх у бульбе й за ўсё дні мамінай хваробы.

Помню, год перад сьмерцяй бацькоў паслалі мяне ў час летніх канікул у Шаркаўшчыну, да дзядзькі Вінцуса, каб крыху паправілася на здароў’і. У нас была бяда, а дзядзька тады жыў добра. Прыехаўшы да дзядзькі, я не хацела нічога есьці, хадзіла сумная й струтая — так сумавала за домам. Замест таго, каб паправіцца, пачала яшчэ больш худзець. Бачачы гэта, дзядзькі пастанавілі пасья тыдня адправіць мяне назад у Будслаў. Знайшлі кагось, хто ў тым напрамку ехаў, той абяцаў мной заапекавацца ў дарозе. Помню той дзень, калі я вяр-

нулася ў роднае мястэчка. Была прыгожая сонечная нядзеля. Са станцыі прывёз мяне на сваёй брычцы сусед Хаім. Увайшоўшы ў сени, глянула я праз шчыліну адкрытых дзвярэй у кухню. Уся наша сям'я сядзела за сталом і абедала. Бачачы іх, сьціснуў мяне такі жаль за сэрца, што я голасна заплакала. Ускочылі ўсе ад стала й выбеглі паглядзець, хто так плача. Пытаюцца мяне, што сталася, чаму я так хутка вярнулася, а я не магу прамовіць аднаго слова. І гэта было апошняе лета жыцця нашага разам з бацькамі. Год пазьней, гэтай парой, наша сям'я рассыпалася. Відаць, прадчувала я гэта, і таму не магла выседзець у дзядзькоў.

У Вільні

Пасьля сьмерці мамы, у гэтым-жа месяцы выехала я ў Вільню. Забраў мяне туды Эдвард Будзька³, які ў тым часе знаходзіўся разам зь сям'ёй на вакацыях у Будславе. І так першы раз у сваім жыцці знайшлася я ў вялікім горадзе. Адалі мяне на вучобу ў Віленскую Беларускаю Гімназію⁴, якая знаходзілася на вуліцы Вострабрамскай 9 у базыліянскіх мурах.

Здала я экзамен у чацьвёртую клясу. У гэту-ж клясу паступіў і брат мой Пётрусь. Жыў ён у інтэрнаце пры гімназіі, а я спачатку ў Будзькаў, а пазьней у інтэрнаце на Завальнай, які ўтрымоўвалі мэтадысты. У ім жылі выключна вучні нашай гімназіі. Ня мела я цяжкасьцяў у вучобе — адно гора было з матэматыкай, а думаю таму, што выкладаў яе вучыцель Ральцэвіч на рускай мове, якой я ня знала, а асабліва ніколі ня чула матэматычных тэрмінаў. Дагэтуль вучылася матэматыкі па-польску. Сядзела я тады на матэматыцы, як на турэцкім казаньні. Найлягчэй даваліся мне нямецкая й лацінская мовы, а таксама польская. За першую дыктоўку зь беларускай мовы я атрымала кол, але ў канцы года ўжо мела добра. Нямецкай мовы вучыла нас фраў Бэнцлебен⁵, лацінскай — Міхалевіч⁶, беларускай — пані Алёна Леканд-Сакалова⁷. Геа-

графіі вучыла Польшка Адольфова⁸ і польскай мовы Кшэменёва⁹. Дырэктарам гімназіі быў Радаслаў Астроўскі.¹⁰

У гімназіі пазнала я многа мілых дзяўчат — большасьць зь іх былі праваслаўныя. Сядзела я ў адной лаўцы за ўсю гімназію з Галяй Швэдавай¹¹ і зь ёй найбольш прыязнілася. Дружыла таксама з Галяй Міхалевіч¹², дачкой лацініста, Раяй Падабед¹³, Нінай Прахаровіч¹⁴, Кірай Гаўрышловіч¹⁵, Ганнай Карпюк¹⁶ і Шурай Жыткевіч¹⁷. З хлопцаў асталіся найбольш у памяці Сьвецік Коўш¹⁸, Вася Грузд¹⁹, Кастусь Касяк²⁰, Валодзя Шавель²¹ (апошнія тры не жывуць ужо. Грузд кінуў быў гімназію й пайшоў у Савецкі Саюз, дзе прапаў бязь весткі, Кастуся Касяка, як кажуць, пасьля вайны павесілі ў Вялейцы, а Шавель у часе вайны загінуў). Касяк гэта быў найлепшы й найздальнейшы вучань у нашай клясе. Шавель — адзін з найінтэлігентнейшых хлопцаў.

Брат мой толькі адзін год вучыўся. Яму не вязло ў вучобе, астаўся на другі год у гэтай самай клясе. Таму гімназію пакінуў. Таксама толькі адзін год у ёй вучыліся мае стрыечныя браты Чэсь Мядзёлка й Герэк²², а таксама Чэсь Васілевіч²³ з нашага Будслава. (Чэсь Васілевіч таксама не жыве ўжо. У 1939 годзе, як толькі прыйшлі ў Будслаў савецкія жаўнеры, яго забралі й сьлед па ім загінуў. Ніхто аб ім больш не пачуў. А быў ён вялікім начальнікам пры панскай Польшчы, бо начальнікам пажарнай стражы).

Утрымань не мела я ў інтэрнаце, а вопратку давалі мне Будзькі па сваіх дочках Люні і Ирцы²⁴, якія таксама вучыліся ў нашай гімназіі, толькі ў старэйшых клясах. Я іх вельмі любіла й люблю да сёньняшняга дня. У іх быў брат Чэсік²⁵, таксама вучань нашай гімназіі.

Мела я добрыя сяброўкі і ў малодшых клясах. Прыязнілася зь Людкай Жамойцінай²⁶ з-пад Ліды. Зь ёй пасьля доўгіх гадоў нябачаньня спаткалася ў Варшаве й цяпер бачуся вельмі часта. Амаль кожны дзень да сябе звонім і дзелімся з са-

бою кожнай добрай ці кепскай весткай, кожным перажываньнем. Няма ў нас ніякіх таямніц.

Гімназія наша мела свой духавы аркестр. Часта восеньню й вясною хадзілі мы ўсёй школай за горад на прагулку. Маршыравалі тады пад гукі аркестра, а я гэта так любіла. Часта былі ў гімназіі вечарыны й часта ладзілі пастаноўкі або канцэрты. Тады яшчэ не найгоршы быў мой голас і я магла сьпяваць у хоры Рыгора Шырмы. Любіла я сьпяваць і часта выступала на сцэне.

Калі я была ў шостаі клясе, ачараваў мяне новы вучань з Клецкай гімназіі²⁷ Слава Арэнь²⁸. Быў ён сынам настаўніка сваёй гімназіі й прыбыў у нашу пасыля яе ліквідацыі. Высокі, сінявокі хлопец ад першага пагляду заўладаў маім сэрцам. Помню добра той дзень, калі яго першы раз спаткала. Шпацыравала я ў часе паўзы са сваёй Галяй па доўгім калідоры, а ён зь нейкім хлопцам таксама па ім праходжваўся. Мінаючы сябе, глянуўшы на яго здавалася мне, што я дзесь яго бачыла, і я аглянулася. Аглянуўся і ён таксама. І так пачалі мы на кожнай паўзе за сабой аглядацца. Быў ён тады ў сёмай клясе. З нецярплівасьцю пачала я чакаць суботы, спадзеючыся пазнаёміцца зь ім на вечарыне. І так сталася. Увесь вечар толькі зь ім танцавала й многа чаго пра яго даведалася. Пасыля разам сьпявалі ў хоры. Пачалі мы спатыкацца. Помню маю радасьць, якую прынёс яго першы ліст Калядамі. Вясною не маглі ўжо аднаго дня жыць ня бачыўшы сябе. Калі ў траўні меў выехаць ён на тры дні дахаты, мы кожны дзень спатыкаліся й паўтаралі: „тры дні, як можна жыць тры дні не бачучыся? Ці вытрымаем мы?..” Сьлёзы ў обоіх былі ў вачах, калі на гэтыя тры дні расставаліся. На жаль, не было гэта расстаньне на тры дні толькі, а на цэлае жыцьцё нашае. Паехаў Слава й больш не вярнуўся. Яго дома арыштавалі й вывезлі ў Баранавіцкую турму.

Што я перажыла вясной, апісаць немагчыма! Плакала, плакала й сьвету Богага ня бачыла. Праз Славу й мяне хацелі з гімназіі выгнаць. Дайшло-б да гэтага, каб не выступіў у маёй абароне ксёндз Адам Станкевіч²⁹. Ён мяне абараніў. Усё такі я зь Вільні выехаць мусела, не дачакаўшы канца школьнага года.

Будучы ў Валожыне атрымала я з турмы ліст ад Славы. Магла й сама да яго напісаць. Восеньню пасья паўгадовага заключэньня Славу выпусьцілі. Якая была для мяне радасьць! Ня мог аднак ён прыехаць у Вільню, трэба было яму кожны дзень у паліцыі маль давацца. Пачалі мы з сабою часта перапісвацца. Тады я прыдумала, што ён знаходзячыся на волі мае другую дзяўчыну й пачала іграць яму на нэрвах. Удавала, што мне безь яго весела й зусім аб ім ня думаю. Калядамі атрымала ад яго ліст разьвітальны. Пісаў: „Ад мяне доўга ня будзеш мець весткі, нічога кепскага ня думай, я пра цябе помніць буду й паміраць буду толькі з думкай аб табе...”

Больш ніякай весткі ад яго не атрымала. Напісаў толькі да мяне яго бацька просячы паведаміць яго, калі-б атрымала я вестку ад Славы.

Аказалася, ён перайшоў савецкую граніцу, а там саслалі яго ў Сібір, дзе памёр.

Большасьць вучняў нашай гімназіі паходзіла зь вёскі й была бедная. Некаторыя вучні былі кепска апранутыя, а тыя якім не хапіла месца ў інтэрнаце жылі дзесь далёка ад горада, наймаючы куток у якогась гаспадара, вучыліся пры газавай лямпе, галадалі.

Успомніць хачу тут пра сьвяткаваньне 25 Сакавіка — гадзіны абвяшчэньня незалежнасьці Беларусі. Дзень гэты быў для нас вялікім сьвятам. Перад абедам ішлі на малебен у касьцёл і царкву, а пасья ў гімназію, дзе частавалі вучняў какавай і пончыкамі. Кожны з нас меў прышпіленую белчырвона-белую лянгачку. Вечарам адбывалася ўрачыстая

акадэмія, на якой прамаўляла многа асоб і былі чытаны тэлеграмы ад арганізацыяў розных народаў. У другой частцы акадэміі быў канцэрт. Трудна апісаць настрой, які перапаўняў тады сэрцы кожнага шчырага Беларуса.

Заўсёды было мне вельмі цяжка, калі прыбліжалася якое-небудзь гадавое свята й вучні маглі ехаць на тыдзень ці два дахаты. Усе тады вельмі цешыліся, бо ехалі да бацькоў, у сваю родную хату, а я адна хадзіла сумная. Мне не было да каго ехаць. Фактычна заўсёды я выяжджала да дзядзькоў, але ведала, што мяне там не чакаюць, што буду для іх лішняй. Ездзіла я так і ў Будслаў да цёткі Гэлькі, дзе спатыкалася з брацікам Франкам, і ў Глыбокае да цёткі Анелі, і ў Шаркаўшчыну да дзядзькі Вінцуся, у якога пасля сьмерці бацькоў была Гэльця, і ў Лунінец, да дзядзькі Томы, дзе знаходзілася сястра Вэра. Вельмі цяжка было мне расставацца са сваімі сёстрамі й братамі. Франак жывіў у Будславе, у дзядзькі Адольфа. Яго я вельмі любіла, хіба так, як кахае матка роднага сына. Прыяжджаючы ў Буду ўвесь дзень была разам зь ім — ён прыходзіў да цёткі Гэлькі. Калі вечарам пайшоў дахаты, празь некалькі мінут бегла я за ім і знайшоўшы яго сьпячага ў ложку садзілася каля яго й доўга яшчэ на яго глядзела.

Цёця Гэлька мела трох сыноў старэйшых ад мяне й даволі вялікую хату. Вось у гэтай хаце, калі я прыяжджала, сабіралася моладзь мястэчка. Прыходзіла двух Чантарыцкіх Мецька й Гэнюсь, Чэсь Васілевіч, Чэсь Грышкевіч, Ян і Казік Краўчонкі, Чэсь Ханяўка, Тома Грышкевіч, Казік Чантарыцкі, Болюсь Пляшкун і іншыя. Зь дзяўчат прыходзіла Валя Катковіч — мая сястра стрыечная, Анелька Сьмігельская, Янка Хациявіч, Зося Сьмігельская й Зося Грузд, Франя Грышкевіч, Маня Лупіновіч і іншыя. Сабраўшыся сьпявалі мы беларускія песьні — рукавадзіў намі Мецька Чантарыцкі, гулялі ў розныя гульні, як тэлефон, калі зьбіралі фанты, танцавалі. Перад Новым годам усёй грамадой ішлі заваліваць. Так

завалілі бяровеньямі й чым папала чыесь дзвёры, што рана не маглі выйсці з хаты. Такі быў у нашым мястэчку звычай. Таксама замянялі шылды пры розных крамах і ўстановах. Дзе была пякарня, там павесілі шылд мясной крамы, на пошту павесілі шылд рэстарана і г.д. Бываў разам з намі і вучыцель нашай гімназіі прафэсар Вінцэнт Грышкевіч³⁰. Калі я ад'яжджала ў Вільню, усё гэта таварыства праводзіла мяне на станцыю.

У 1934 годзе я здала матуру. Паўстала пытаньне, што рабіць далей. Пра якую-небудзь працу ня можна было й марыць з матурай беларускай гімназіі. Паставіла паступіць ва ўніверсітэт, дзе маючы добрыя вынікі ў вучобе можна было атрымаць стыпэндыю, танныя абеды й зарабляць на жыццё карэспэтыцыямі.

Хачу яшчэ сказаць, што апрача вышэйпамянутых вучыцеляў у нашай гімназіі выкладалі: Луцкевіч³¹, браты Ільяшэвічы³², Вінцэнт Грышкевіч, Шчасны³³, Барысаглебскі³⁴, Барыс Кіта³⁵, Александровічова³⁶, Косіньская³⁷ і маладыя Немкі, якіх прозьвішча я забыла. Ах, яшчэ і Паляк Глухоўскі³⁸, Заморын³⁹, Шнаркевіч⁴⁰, Анцукевіч⁴¹.

Я вельмі любіла сваю родную мову. Было мне цяжка, калі чула, што называюць яе простаі ці мужыцкай. Перажывала, калі бачыла, што некаторыя сяброўкі з клясы ў публічных месцах паніжаюць голас або пачынаюць гутарыць папольску, стыдаючыся беларускай мовы. Я наадварот: знайшоўшыся сярод таўпы людзей, павышала голас, каб усе чулі маю беларускую мову. Мне здавалася, што прыгажэйшай і мілейшай няма на цэлым свеце!

У нашым мястэчку шмат было сьведамых і шчырых Беларусаў. І ня толькі тыя, якія вучыліся ў беларускай гімназіі, але таксама й вучні школ польскіх, як Чантарыцкія, Краўчонкі; Ханяўка, Тамаш Грышкевіч, Будзькі, Мядзёлкі былі вучнямі гімназіі беларускай. Мы любілі беларускія песьні

й толькі такія сьпявалі. Вечарыны зачыналі ад ля воніхі. Сьпявалі на чатыры галасы. Летам выходзілі ў жыта й там заводзілі. А трэба сказаць, што ў Будславе было многа польскага войска й кругом было чуваць і польскую мову. Шмат дзяўчат выйшла за вайсковых замуж. Усё ж-такі не забывалі й сваёй мовы.

Наш Будслаў называлі сталіцай Беларусі. Можа й слушна. Тут была арганізавана пасьля I сусьветнай вайны беларуская гімназія. З Будслава паходзілі шчырыя патрыёты Беларусі — Эдвард Будзька, Язэп Гапановіч⁴², Вінцэнты Грышкевіч і іншыя. Перад домам Гапановіча яшчэ да вайны іграў аркестр на загад цара, а на чэсьць знанага Юзэфа, за ягонья подзьвігі ў час вайны. З Будслава паходзіць пляменьнік Будзькі, вядомы цяпер пісьменнік Эўгеніюш Паўкшта⁴³. З Будслава была таксама й мая стрыечная сястра Паўліна Мядзёлка. Часта можна было ўбачыць у Будславе беларускую п'есу на сцэне, іграную артыстамі-аматарамі. Будслаў называлі малым Парыжам, бо мода прыходзіла з захаду раней у наша мястэчка, як у вялікі горад. У Будславе былі два духавыя аркестры — вайсковы й пажарны. Будслаўскія людзі праславіліся і ў Амэрыцы. Іх спаткаць можна ва ўсім сьвеце.

Ва унівэрсытэце

Прыехала я ў Вільню з Будслава ў вадной выцертай сукенцы, стаптаных пантофлях і з 2 залатоўкамі ў руках. Затрымалася ў стрыечнага брата Вітаўта Галавача⁴⁴, які жыў разам з Чэсем Ханяўкам⁴⁵. Займалі яны два пакоі. Пасьля некалькіх дзён перайшла я да Уладзі Катковіча⁴⁶ — стрыечнага брата таты. Абедала я пераважна ў сваіх сябровак, якія знаючы маё цяжкае матэрыяльнае палажэньне, запрашалі да сябе. Найбольш у тым часе памагла мне абедамі Рая Падабед.

Запісалася ва унівэрсытэт на клясычную філялёгію, бо вельмі любіла лацінскую мову. Пыганьне: скуль узяць гро-

шы, каб заплаціць за вучобу? У дэканаце вывесілі лісту студэнтаў, якіх мелі выкрасьліць празь некалькі дзён, калі не ўнясуць аплаты. А я скуль вазьму грошы? Іду вуліцай і думаю, што зрабіць з сабою. Ці пайсьці на Зялёны мост і кінуцца ў рэчку, ці лепш загінуць пад поездам?.. Асталася я жывая, бо калі так думала й праходзіла Вострабрамскай вуліцай, даведалася ад Вітольда, што шукаў мяне паштальён, які меў для мяне вялікую суму грошай. Аказалася, прыслаў іх мне спадар Юзэф Гапановіч, мой зямляк з Будслава. Трыста злотых, якія ён мне прыслаў, хапіла мне на заплату за цэлы год вучобы. Пазней атрымала ільготныя абеды ў акадэміцкай сталойцы й лекцыі. Магла наняць сабе кватэру. Толькі цяжка мне было даць раду ў вучобе. Аказалася, мае веды з лацінскае мовы былі вельмі слабыя, хаця ў гімназіі я лічылася з гэтага прадмету адной з лепшых вучаніц. Да гэтага я зусім ня знала грэцкай мовы й не па сіле мне было дагнаць студэнтаў, якія гэтай мовы вучыліся ў клясычных гімназіях. Таму пастанавіла я перакінуцца на гісторыю.

Запісалася я ў Беларускай Студэнцкай Саюз⁴⁷ і пачала кожны вечар бегач на Завальную, дзе ён знаходзіўся. Пазнала там многа мілых студэнтаў. Зь дзяўчат прыходзілі туды Люня зь Іркай, зь якімі я ў той час вельмі зьбліжылася, Жукоўскія Валя й Раё⁴⁸, Таня Трафімчанка⁴⁹, Ганка Сухая⁵⁰, Лена Аніська⁵¹ і іншыя. Зь сяброў: Вітаўт Тумаш⁵², Бэрнард Стэповіч⁵³, Віктар Войтанка⁵⁴, Мітрафан Смаршчок⁵⁵, Антон Шукелойць⁵⁶, Адам Дасюкевіч⁵⁷, Чэсь Найдзюк⁵⁸, Шавель і наймілейшы майму сэрцу Мікалай Шчорс⁵⁹. Было шмат іншых сяброў і сябровак. Перапічыла я тых, зь якімі жыла найбліжэй.

І тут пачала я пець у хоры Р. Шырмы й танцаваць у студэнцкім ансамблі, якім рукаводзіў Янка Хвораст⁶⁰. Быў ён маім партнёрам і танцавала я зь ім выступаючы на сцэне ў першай пары, часамі выконвалі мы сольныя нумары.

У БСС была я вельмі папулярнай. Многа было прысьвечаных мне вершаў, запісаных у кнізе прысутнасьці.

Абедала за ўсе гады ў акадэміцкай сталоўцы пры адным стале са Шчорсам, Тумашам, Войтанкам, Стэповічам. Абед наш працягваўся гадзінамі. Са Шчорсам спатыкалася я часта ва унівэрсытэцкай сталоўцы.

Будучы на першым годзе унівэрсытэта пачала я даваць лекцыі Нюсі Тамашэвіч⁶¹ — вучаніцы 6 клясы гімназіі Чантарыцкага, дачцэ польскага ахвіцэра-капітана. Ад першай лекцыі Нюся мяне палюбіла й бегала да мяне кожны дзень, мела лекцыі ці не. Расказвала мне пра свае справы, што здарылася ў школе, што ў сьне бачыла, каго спаткала... Мела яна цудоўную матку, якая радзілася й выхавалася ў Пецярбурзе. Матка яе была французкай, а бацька англічанінам. Айчымы — рускім міністрам пры цару. Нюсіна матка адносілася да мяне зь вялікай сымпатыяй.

І так адзін год вучобы ва унівэрсытэце прайшоў. На канікулы выехала я ў Глыбокае да дзядзі Вінцуся, які ў той час сам у бядзе знаходзіўся, бо быў звольнены з працы як арганіст у Шаркоўшчыне. Апрача мяне ў іх была мая сястра Гэльця. Жылі яны недалёка ад цёці Анелі, і я магла заўсёды пажывіцца ў цёці. Вакацыі гэтыя былі для мяне вельмі сумныя. Не давала спакою пытаньне, адкуль узяць грошы на аплату вучобы. Калі я так беспакоеілася, прыйшоў аднаго дня ліст ад Нюсі, у якім яна пісала, што перайшлі яны на новую кватэру, маюць у ёй для мяне пакой і прасіла, каб я як найхутчэй да іх прыежджала. За лекцыі абяцалі яе бацькі даць мне памешканьне і ўтрыманьне. Якая я была шчаслівая, атрымаўшы такую прапанову! У Вільню ляцела як на крылах. У гэтым-жа годзе атрымала я палову стыпэндыі ва унівэрсытэце й магла працягваць сваю навуку.

Далей належыла да БСС і бегала на Завальную кожны вечар. Далей сьпявала ў хоры, танцавала на сцэне падчас канцэртаў... і аглядалася на Шчорса. На Завальнай прыемна было спаткацца са сваімі сяброўкамі й сябрамі. Часта можна было паслухаць цікавы рэфэрат з гісторыі, геаграфіі ці літаратуры Беларусі. Прыходзіў туды Максім Танк⁶² і чытаў свае вершы. Рэй вадзіў у Саюзе Шчорс. Яго некалькі гадоў падрад выбіралі старшынёю. Быў ён студэнтам мэдыцыны. Многія зь сябровак уздыхалі да яго патаемна, бо ён мог падабацца. Быў стройны, мудры, але й ганарлівы.

Падзяліліся мы ўсе на два абозы — правіцу й лявіцу. У час выбараў чуць да бойкі няраз даходзіла. Адны хацелі перавесці сваіх кандыдатаў ва ўрад Саюза, а другія — сваіх.

Слаўныя былі нашы канцэрты ў перапоўненай унівэрсытэцкай залі. Часта на гэтых канцэртах выступаў і Забейда-Суміцкі⁶³, які прыходзіў аж з Прагі. Ладзілі таксама экскурсіі. Памятнай асталася ў Трокі разам з украінцамі. Прыемныя былі балі трох студэнцкіх саюзаў — беларускага, украінскага й літоўскага. Заўсёды вельмі ўрачыста сьвяткавалі 25 Сакавіка — дзень абвешчаньня незалежнасьці Беларусі. Летам ладзілі зьлёты. Я была на зьлёце ў Наваградчыне й над Нарачай. Быў яшчэ зьлёт студэнтаў у Белавежы, але безь мяне.

Большасьць нашых студэнтаў не курьла й не піла гарэлкі. На вечарынах сьпявалі й танцавалі побач модных танцаў народныя, абавязкова лявоніху.

Сёньня многіх зь сяброў няма між жывымі. У час вайны Немцы застрэлілі Адася Дасюкевіча, папулярнага сярод нас студэнта. Загінуў Валодзя Шавель. Памерлі на чужыне ў Амэрыцы Стась Грынкевіч⁶⁴ і Віктар Войтанка. Многія страцілі жыцьцё й здароўе ў турме савецкай і на Сібіры. Рассыпалася наша сямейка па ўсім сьвеце. Найбольшая частка апынулася ў Амэрыцы, часць знаходзіцца ў Аўстраліі, некаторыя прабываюць у Англіі й Францыі.

У 1939 годзе мела я зданыя ўсе экзамены й пачала сабіраць матэрыял да магістэрскай працы. У гэты час закруціла сабе галаву „Бярозкай”⁶⁵. Вайна нас разлучыла. Лета 1939 года правяла я ў маёнтку на Віленшчыне, у якім вучыла дзяцей багатых людзей з Гдыні. Прабыўшы ў гэтым маёнтку больш месяца паехала са сваімі вучаніцамі ў Варшаву. Першы раз тады ў жыцці сваім пабачыла сталіцу Польшчы. Зрабіла на мяне вельмі вялікае ўражаньне. Можна таму, што затрымаліся мы ў багатай сям’і — прафэсара Палітэхнікі. З Варшавы паехалі мы ў Гдыню. Мела я там быць два тыдні, а была толькі адзін дзень. Ноччу разбудзіў нас бацька вучаніц абвешчаючы, што пачалася вайна. Пачалі мы пасьпешна ўставаць і пакаваць рэчы. Паехалі назад у Варшаву. Інакш выглядаў цяпер горад. Панавала паніка. Перад крамамі стаялі людзі ў чэргах — рабілі запасы харчоў. Бацька маіх вучаніц прапанаваў мне ехаць зь імі на Вэнгрыю, але я не згадзілася й накіравалася ў Вільню, а адтуль у родны Будслаў. Пры мне прыйшла сюды Чырвоная Армія і ўстанавілася савецкая ўлада.

Праца ў школе

Пачала я працаваць у будслаўскай школе. Са мной разам былі настаўніцамі Люня і Ірка Будзкі, а таксама настаўнічаў Ірын муж. Вучыць пачалі пабеларуску. Выкладала я беларускую й нямецкую мовы. Наканец вярнулася ў сваю родную хатку й сабрала сваю сям’ю ў вадно месца. Прыехаў Пётрусь з Латвіі, вярнулася з Лунінца Вэра, прыбылі Гэльця й Франак.

Вялікім ударам для нас у гады савецкай улады быў вываз дзядзькі Адольфа, брата таты, зь сям’ёй у Казахстан. Многа людзей нявінных тады вывозілі ў Казахстан ці далёкую Сібір. А вывазы гэтыя былі страшней похараў. Адрывалі людзей ад родных хат, ад роднага мястэчка й блізкіх сэрцу. Плакалі тыя каго вывозілі й плакалі тыя, якія аставаліся. Людзі стра-

цілі спакой. Ніхто ня быў пэўны заўтрашняга дня. Найменшы шэлест за акном ці дзвьярыма выводзіў з раўнавагі. Забралі Лёньку — сына цёткі Гэльні. Што некалькі дзён кагось забіралі. Ніхто ня ведаў за што. Людзі пачалі чакаць зьмены.

У школе працавала я шчыра. Усе свае маладыя сілы пасвячала вучням. Спачатку жыла пры школе. Назначылі мяне дырэктарам школы й завучам. Выбралі дэпутатам у сельсавет. Мусела хадзіць па вёсках і аб'ясьняць канстытуцыю СССР, намаўляць людзей да працы пры будове аэрадрома, прымаць удзел у розных сабраньнях. Ніхто ня ведае, што тады адчувала й зь якой ахвотай усё гэта рабіла! Трэба было. Не было іншага выхаду. Знайшла я час зарганізаваць танцавальны гурток пры школе. Мае вучні здабывалі першыя ўзнагароды на абласных алімпіядах. Танцавалі лявоніху, юрачку, кадрыль, гапака. Прыязнілася з Люняй. Зь ёй праводзіла кожную вольную хвіліну й тады пазнала, якая гэта вартасная й мудрая жанчына. Чуліся мы з сабою добра й гутаркам не было канца.

Прышоў 1941 год. Як гром з яснага неба пачулі мы вестку пра новую вайну.

Напярэдадні адступленьня саветаў выклікалі мяне ў сельсавет. Цётка дала мне хустку й параіла ўцякаць у лес. Цэлы дзень там прасядзела, а на ноч вярнулася. На другі дзень зноў выклікалі, цётка параіла прыкінуцца хворай і легчы ў пасьцель. Так і зрабіла. У гэты-ж дзень прыйшлі Немцы. А тых, якія пайшлі ў сельсавет, расстралялі.

Праца ў Менску

Прышлі Немцы. Сям'я нашая зноў рассыпалася. Усе мы страцілі працу, знайшліся бяз сродкаў да жыцця.

На пачатку верасьня 1941 г. вельмі актывізаваліся мясцовыя Палякі, якія імкнуліся арганізаваць польскую школу. Я была настаўніцай беларускай школы й таму на мяне

кіраваліся даносы да Немцаў, што бальшавічка. Мясцовыя ўлады параілі мне выехаць з Будслава, бо атрымлівалі шмат даносаў. У гэтых умовах, у кастрычніку 1941 г. я выехала ў Менск. Спаткала там многа старых знаёмых з Вільні. Дабрацца да Менска памог мне адзін чыгуначнік-Немец. Прыехалі мы ноччу. Прывёз ён мяне ў Гарадзкую ўправу й аддаў пад апеку стражы. Была я вельмі змучаная падарожжам. Стражнік завёў мяне ў пакой-бюро й яшчэ не пасьпеў выйсці, а я легчы на састаўленых крэслах — як падкінуў мяне ўверх выбух бомбы. Упала яна на двор будынка, у якім знаходзілася. Прыехалі цывільныя ўлады й мяне адтуль забралі. Завезьлі ў Самапомач⁶⁶. Там я й затрымалася. Там-жа пазнаёмілася з прафэсарам Вацлавам Іваноўскім⁶⁷. Ён мя не ўстроіў на работу перакладчыцай у Немцаў.

Працуючы сьцягнула я ў Менск Вэру, а пазьней і Франка. Многа памагаў нам доктар І. Ермачэнка⁶⁸. Ён устроіў Вэру ў медыцынскай школе й даў нам кватэру пры Самапомачы.

У Менск прыехала многа Беларусаў зь Вільні, Варшавы, а нават з Чэхаславацчыны. Былі тут і мае гімназічныя й унівэрсытэцкія сябры. Спатыкалася ў Менску з Шавелем, Тумашам, Шукелойцем, Казлоўскім⁶⁹, кс. Гадлеўскім⁷⁰, пазнаёмілася з Юльянам Саковічам⁷¹, з Кушалем⁷² і ягонай жонкай пэткай Арсеньневай⁷³. Прыяжджаў часта Езавітаў⁷⁴, сустрэла Чабатарэвіча⁷⁵, Янку Касяка⁷⁶, Ганько⁷⁷ і іншых. Многа пазнала сымпатычных савецкіх Беларусаў, як Антона Адамовіча⁷⁸, Калубовіча⁷⁹, Федаровіча⁸⁰, Віцьбіча⁸¹ і іншых.

Разам са мною працавалі Люба Дарошык⁸² з Гародні й Галіна⁸³ — жонка акцёра Уладзімірскага. Абедзьве, як я пазьней пачула, мелі лучнасьць з савецкімі партызанамі.

У пэрыяд майго прабываньня ў Менску вялікую ролю ў маім жыцьці адыграў доктар Альберт Рыхэль⁸⁴ — Немец, сын прафэсара унівэрсытэта ў Франкфурце на Майне. Пад канец вайны ён загінуў у баях пад Бэрлінам. Калі я яго ведала,

ён працаваў у Менску як навуковы працаўнік. Валодаў дзесяццю мовамі. Пад канец вайны яго мабілізавалі й паслалі на фронт.

У Менску быў Ян Краўчонок⁸⁵ з Будслава. Бедны Янак, дастаў маніі прасьледаваньня й трапіў у шпіталь для псыхічна хворых. А быў такі мудры й здольны чалавек! Кончыў у Вільні юрыстыку. Працаваў дырэктарам тэатра. Многа хацела-б напісаць пра жыцьцё ў Менску, але пакуль што паўстрымаюся.

Майму жыцьцю ўвесь час пагражала небясьпека. Кожны дзень прыносіў вестку аб чьёй-небудзь сьмерці. Гінулі людзі ад бомбаў і з рук савецкіх партызанаў. І так згінулі з рук савецкіх партызанаў прафэсар Іваноўскі, рэдактар „Беларускай Газэты“ Уладыслаў Казлоўскі, Акінчыц⁸⁶, малады Кушаль⁸⁷, Саковіч, Маракоў⁸⁸, кс. Гадлеўскі, кс. Глякоўскі⁸⁹ (калі ходзіць пра ксяндзоў, то добра ня ведаю праз каго яны загінулі, магчыма, што расстралялі іх Немцы); загінуў і Валодзя Шавель. Адны гінулі з рук нямецкіх, другія — савецкіх партызанаў. Было й так, што пад тэатар падлажылі партызаны бомбу, якая выбухла ў часе прадстаўленьня. Многа людзей тады загінула, а між іншымі й сын Арсеньневай.

Часта былі налёты савецкіх самалётаў і тады ніхто з нас ня ведаў, ці жывым астанецца.

Нягледзячы на ўсё гэта разьвівалася й квітнела культурнае жыцьцё. Паявіліся новыя опэры, як „Лясное возера“, „Князь Усяслаў“ з лібрэтам Арсеньневай, з музыкай Шчаглова⁹⁰. Скампанавана маса новых песень. Маршыравалі вуліцамі беларуская моладзь і беларускае войска.

Прышоў год 1944, у якім Немцы штораз шыбцей пачалі адступаць на захад. У Менску ў тым часе існавала Беларуска Цэнтральная Рада⁹¹ на чале з прэзыдэнтам Радаславам Астроўскім і было беларускае войска рукавадзімае Кушалем. У канцы чэрвеня адбыўся вялікі зьезд Беларусаў „Канг-

рэс”⁹². Не пасьпелі тья, што зьехаліся, вярнуцца да сваіх хат, як трэба было Менск пакідаць, бо прыбліжалася да яго савецкая армія.

Аднаго дня, калі я зьявілася раніцаю на працу, сказаў мой шэф, каб ішла дахаты зьбірацца на выезд. Бюро нашае мелі перанесці ў Вільню. Спакаваўшы частку сваіх рэчаў, прыбылі мы з Вэрай на станцыю й занялі месца ў перапоўненым доўгім цягніку. Ехалі працаўнікі Цэнтральнай Рады, Самапомачы, Кіраўніцтва Беларускай Моладзі й беларускае войска. Ад’яжджаў і мой брат Франак, але ў іншым чым мы цягніку.

Не крануліся мы яшчэ зь месца, як пасьпаліся на нас савецкія бомбы. Нікому аднак шкоды не ўчынілі. Рушылі мы ў дарогу пад раніцу. Ехалі памалу, часта затрымліваліся. Наканец затрымаўся цягнік на даўжэйшы час. Аказалася, перад намі партызаны ўзарвалі чыгуначны мост. Трэба было хутка паладзіць. Палажылі пуці й асцярожна пераехалі раку й мінулі небясьпеку. Пераяжджаючы праз Баранавічы бачылі мы, як гарэў увесь горад. Дзесьці за Лідай наехаў наш цягнік на міну. Дзесяць пярэдніх вагонаў перавярнуліся. Было многа забітых і раненых. Від страшны. Да Ліды мы з Вэрай, доктар Надзеяй Абрамавай⁹³, Зосяй Аляхновіч⁹⁴ і іншымі сяброўкамі беларускай моладзі ехалі ў трэцім вагоне ад лякаматыва. Пасьля Ліды лякаматыў былі пераставілі й мы такім чынам апынуліся ззаду, таму мы й ацалелі. Падбраўшы раненых паехалі далей. На адной станцыі, калі цягнік затрымаўся й раптам ізноў крануўся, пачаў даганяць яго наш малады юнак, які выйшаў быў на хвіліну зь цягніка. Няўдала ўскочыў і папаў пад колы. Адрэзала яму абедзьве нагі.

Ня помню, на якой станцыі нас разьдзялілі, адна часьць паехала на Кёнігсбэрг (Калінінград), а другая апынулася на італьянскай мяжы ў Альпах.

І так Вэра й я, разам з доктар Абрамавай, Ганьком і іншымі кіраўнікамі беларускай моладзі трапілі ў Альпы над рэчку Мальту. Такія высокія горы бачыла я першы раз у сваім жыцці. Здавалася, што знайшліся мы ў нейкай глыбокай яме, зь якой няма выхаду. Дзе ні кінь вокам, перад намі стаяць аграмадныя каменныя сьцены. Крыху лепш разгледзеўшыся, відавочна была краса краявіду. Ня цешыла нас нічога, бо ня ведалі, які нас лёс чакае на чужыне. Пераяжджаючы празь Вену спаткала я двух жаўнераў зь беларускага войска. Ад іх даведалася, што Франак паехаў у Італію. Далі мне ягоны адрас. Брат быў у горадзе Удзінэ.

У Нямецчыне

У Альпах прабылі мы два тыдні. Адтуль разъехаліся ўсе ў розныя бакі Нямецчыны й Чэхаславацчыны. Рассталася я з Вэрай. Яе направилі ў лагер, дзе знаходзіліся вывезеныя зь Беларусі на работу дзеці ўзросту 10-14 гадоў. Затрымалася пры Штабе Беларускай Моладзі ў Тропаў (Чэхаславацчына). Там адведаў мяне некалькі разоў доктар Рыхэль, якога ўлады знаходзіліся ў Раціборы, вельмі блізка ад Тропаў. Ад Вэры атрымлівала я многа лістоў, у якіх яна апісвала мне пра дзяцей з лагера. Жыла яна для іх і ўсё што магла рабіла, каб аблегчыць іх долю. Любіла іх, а яны за ёй прападалі.

У Тропаў работы мы многа ня мелі, папросту абіваліся. Часам хадзілі памагаць на полі Чэхам.

Хочацца тут успоміць пра доктара Маха, з якім я пазнаёмілася была ў Менску. Вось ён пачаў пісаць ліст за лістом просячы мяне, каб я адведала ў Тропаў яго крэўных. Адрас мой атрымаў ён ад доктара Рыхэля. Ня ведаю чаму, просьбы яго я не спаўняла й да яго крэўных ня йшла. Калі на канец я адведала іх, яны прынялі мяне як вялікашга дарагога госьця. Шкадавала, што раней зь імі не пазнаёмілася. Хутка пасля гэтага пачулі мы, што пад Тропаў прыбліжаецца

савецкая армія й мусілі гэты горад пакінуць. Часьць рэчаў аддалі на багаж, а частку з сабой узялі. Рэчаў адданных на багаж ня ўбачылі ніколі. Згінулі разам усе мае здымкі й з часоў гімназічных і студэнцкіх і пазьнейшыя. Эвакуавалі нас з Тропаў у Бэрлін, хаця ня ўсіх. Доктар Абрамава зь сям'ёй выехала ў іншы бок. Ня ведаю, дзе падзеліся Міхася Т. і Зося Ал.

Знайшлася я бяз працы. Нямецкае кіраўніцтва моладзі, да якога я звярнулася з просьбай, направила мяне ў Пітніц над морам. Калі я туды прыехала, прыняць мяне не хацелі. Тут я раскажу пра прыгоду ў дарозе. Разам са мною ў вадным купэ ехала ад Бэрліна Немка. За ўсю дарогу я зь ёй разгаварылася й была яна да мяне вельмі сымпатычнай. Пасьля ўвесь дзень разам чакалі ў Ростакі наступнага цягніка. Тут была ў нас перасядка. На станцыі людзей было шмат. Калі прыйшоў наш цягнік, рвануўся тлум народу шукаць сабе месца. Немка, якая са мной ехала, была без багажа, а я вязла з сабою ўсё сваё багацьце. Мела дзьве валізкі й рюкзак на плячах. У меншай валізцы былі рэчы лепшыя. Вось Немка бачачы, што мне цяжка, запрапанавала сваю помач. Выхапіла з маіх рук меншую валізку й сумку з дакумэнтамі й грашыма ды хутка кінулася ў людзкі натоўп. Доўгі цягнік напоўніўся людзьмі, а я асталася на пэроне й расплакалася. Раней прабавала бегаць ад вагона да вагона й пытацца, хто ўзяў маю сумку й валізку. Ніхто не адзваўся. Убачыўшы мяне заплаканую, дзяжурныя жанчыны запыталіся, што сталася. На маё шчасьце цягнік адразу не ад'ехаў, а затрымаўся даўжэй на станцыі. Было крыху часу, каб пайсьці разам зь дзяжурнымі й пашукаць Немку з маімі рэчамі. Знайшлі мы яе ў апошнім вагоне, а прайшлі цераз увесь перапоўнены цягнік. Што было-б са мною, калі-б мае валізкі й сумачка не знайшліся! Асталася-б я бяз грошай, без дакумэнтаў, без харчавых картачак і безь білета на далейшае падарожжа. З гэтай Немкай спаткалася я дзесяць гадоў пазьней у лагеры на Сібіры.

Зь Пітніц адправілі мяне ў Дэсаў, дзе прабывала ў лагеры Вэра. Зразумела, што да Вэры я ехала зь вялікай радасьцю. Ня бачыліся мы доўга. Пры лагеры была школа для беларускіх дзяцей і я пачала працаваць у ёй настаўніцай беларускай мовы. Вучыла беларускіх дзетак. Работа прыемная, і я была вельмі зь яе задаволеная. На жаль, цешыцца мне прыйшлося нядоўга. Пасьля тыдня ці двух паклікаў мяне начальнік лагера й загадаў зараз-жа лагер пакінуць. Дзяцей вучыць забараніў. Засталася я ў лагеры скрываючыся, бо куды было йсьці, дзе падзецца на чужыне. Даведаліся ўлады лагера, што я не выехала. Ізноў паклікаў мяне начальнік, загадваючы неадкладна выехаць. Доўга не разумела я, чаму да мяне чапляліся й нідзе не давалі работы, і толькі пасья вайны зразумела, што пашкодзіла мне карэспандэнцыя мая з Аляксандрам Калодкай⁹⁵ — вязнем нямецкага канцлагера, да якога пісала я ня толькі лісты, але й пасылала харчовыя пасылкі.

Будучы ў Дэсаў, перажылі мы вялікае бамбардаваньне горада, які быў зусім разьбіты. Згінула многа людзей, а ў нашым лагеры ўсе ацалелі. Страху было многа. Цэлы тыдзень горад гарэў. Дрэвы вакол лагера былі павырываныя з каранямі. Будучы ў Бэрліне, таксама кожную ноч бегала я ў схроны ад бомбаў. Была сьведкам найвялікшага бамбардаваньня ў лютым 1945 г., калі разьбілі Александэрпляц і акалічныя вуліцы. У тым часе якраз я й знаходзілася на гэтым пляцы. Схавалася ў мэтро. Уся зямля дрыжэла, уздрыгвалі сьцены мэтро ад узрываў бомбаў. Калі ўсё супаколіся й выйшла я з мэтро на вуліцу, было цёмна, як ноччу, хаця налёт адбыўся ў самы поўдзень. Трамваі, аўтобусы, дамы — усё кругом гарэла. Бомбы яшчэ ўзрываліся й нельга ніяк было дайсьці да свае кватэры. Куды я ні кінулася, усюды валіліся дамы й выбухалі бомбы.

З Дэсаў я сама ня выехала, бо пару дзён пасья загаду начальніка пакінуць лагер Немцы ўсіх нас — а было людзей

у ім сем тысяч — выгналі з рэчамі ў лес, 15 км. ад лагера (рэчаў маглі ўзяць столькі, колькі змаглі несць ці).

Помню, была нядзеля, як прыбеглі ваенныя й загадалі ўсім разам са сваімі рэчамі выходзіць перад баракі. Калі мы павыходзілі, пастроілі нас пяцёркамі й пагналі перад сабою, уперад на ўсход у кірунку Росляў-Цэрбст.

Выйшлі мы з лагера поўднем, а затрымаліся, калі ўжо зусім было цёмна. Знайшліся ў густым лесе. Далей ісьці нельга было, бо перад намі быў агонь — гарэў горад Цэрбст. Заўважылі мы, што зніклі вартаўнікі, якія нас усю дарогу гналі. Ня ведалі мы, куды яны нас вядуць і ўсяк думалася. Прыходзілі й такія думкі ў галаву, што гналі нас на расстрэл.

Убачыўшы, што няма каля нас стражы, рассыпаліся мы ўсе па лесе шукаючы месца на адпачынак. Было гэта ў палове красавіка 1945 года. З намі былі малыя дзеці. Пераначваўшы пад адкрытым небам, раніцаю пачалі шукаць чым пажывіцца — былі галодныя. Хлопцы згледзелі на полі капцы бульбы. Раскапалі й прынеслі нам яе. Гатавалі мы бульбу ў жаўнерскіх шлемах, якіх поўна было ў лесе. Знайшлі мы дзесь і нейкай чырвонай солі, пазьней паказалася шчаўе. Каб сагрэцца, пачалі капаць мы ямы і ў іх хаваліся ноччу ад холаду. Празь некалькі дзён пачалася над нашымі галовамі перастрэлка; наступала савецкая армія, а Немцы бараніліся. Мы хаваліся ад куляў у ямы. Выходзілі зь іх, калі стральба супакойвалася. Вось выйшаўшы знайшлі мы многа забітых коней. Пачалі мы пячы на агні каніну й есцьці. Якая яна была смачная! І так пражылі мы ў лесе два тыдні, аж да канца вайны. Выйшаўшы зь лесу, калі зусім супакоілася страляніна, убачылі на дарозе, на машынах Амэрыканцаў. Пастанавілі ўсе вярнуцца ў лагер, зь якога нас выгналі Немцы. Разам з намі была Лена Воўк-Левановіч⁹⁶, з Мядзьведзіч, якую мы вельмі любілі. Рашылі разам трымацца, дзе-б лёс нас ні кінуў, усюды йсьці разам. Разам мы спалі, разам елі, разам

бедавалі. І вось, калі мы пераправіліся назад у Дэсаў, адзін з малышоў разьбіў сабе нагу й затрымаўся, бо ня мог ісьці далей. Затрымаліся пры ім —Вэра са мною. Тымчасам наша Лена гэтага не заўважыла й пайшла наперад. Бачачы, што яе каля нас няма, папрасілі мы Янку Жамойціна⁹⁷ дагнаць яе й сказаць, што сталася. Ён пабег за ёю. Даганіў яе за мостам на Эльбе, які, як толькі яны перайшлі, Немцы ўзарвалі. І так рака нас разьдзяліла. Лены мы больш ня ўбачылі й да сёньняшняга дня ня ведаем, што зь ёю сталася. Частка не пасьпела была перайсьці цераз мост, а частка асталася на другім баку ракі. Некалькі дзён кружылі мы зь дзецьмі каля ракі ня ведаючы, што рабіць з сабою. Наканец рашылі перабрацца за Эльбу па ўзарваным мосьце. Пераправа была небяспечная, але на яе рашыліся. З рэчамі ў руках і на плячах, сьлізгаючыся па вісячых бэльках, асягнулі мы другі бераз ракі. Рады перамозе пайшлі ўперад. Нядоўга мы цешыліся. Дайшоўшы да ракі Мульды, прытоку Эльбы, мусілі зноў затрымацца. На мосьце стаялі амэрыканскія жаўнеры, і ісьці далей не дазвалялі. Сабралася каля гэтага мосту тысячы людзей розных нацыянальнасцяў.

Зь дзецьмі мы рассталіся перад мостам на Эльбе. Пакінулі іх у лагеры, дзе было многа сабраных старэйшых савецкіх людзей і яны мелі апеку. Дзеці расставацца з намі не хацелі. Наражаць іх на небяспечную пераправу праз мост мы не маглі. Як-жа яны плакалі й галасілі расстаючыся з намі! Крычалі на ўсю вёску, аж людзі зьбегліся глядзець, што сталася. Плакалі дзеці й мы плакалі, бо да іх прывыклі й некаторых любілі так, як бацькі любяць родных дзяцей.

Назаўтра пасля нашага расстаньня бачым: нехта да нас пад'яжджае на ровары. Прыглядаемся, а гэта адзін з малышоў — Саша. Перабраўся цераз мост, здабыў недзе ровар і прывёз нам хлеба ды іншых харчоў, бо ведаў, што мы галодныя, а ім у лагеры есьці далі. Ня помню прозьвішча Сашы. Відаць

толькі было, які ён да нас прывязаны. Ізноў расстаньне і сьлёзы. Як ён нас знайшоў, ня ведаю.

Над Мульдай у Вассэрштадт мы прасядзелі два тыдні. Жылі з таго, што нам далі Немцы. Папросту хадзілі па хатах і жабравалі. Спалі ў руінах разваленых дамоў. Многа там было Італьянцаў. Яны ўпрыгожвалі наш час сьпевам. Вечарам распяляць вогнішча, акружаць яго й сьпяваюць. Тады я першы раз пачула слаўную песьню „Мама”. Ня маючы што рабіць, пачала я вучыцца ад Італьянцаў іх мовы. Рабіла на подзіў вялікія поступы, бо знала многа слоў лацінскіх. Пачала зь імі лёгка паразумевацца. Сталася праз гэта сярод іх вельмі папулярнай. Хадзілі за мною чарадою. Прыносілі розныя прысмакі, хацелі забраць у Італію.

Адной раніцы, устаўшы пасьяя ночы, убачылі мы між намі савецкіх жаўнераў. Амэрыканцы на мосце зьніклі. Акружылі нас усіх жаўнеры й пагналі на ўсход. Сабралі ў васобны лагер грамадзян савецкіх, асобна — заходнікаў. Прыгналі нас у аграмадны лагер недалёка ад Бэрліна — у Людвігсфэльде. Сабралася людзей хіба 30 тысяч. Лагер брудны, поўны клопоў. Ляжаў ён пры вялікай дарозе-шашы. Дарогай гэтай кожны дзень гналі людзей з захаду на ўсход. Адны ехалі на машынах, другія йшлі пехатой. Гаварылі, што Амэрыканцы й Англічане выдаюць савецкім уладам іх грамадзян. Людзі йшлі ды ехалі без канца.

З нашага лагера таксама пачалі паступова вывозіць людзей на ўсход. Нас неяк не чапалі. Калі ўжо амаль усіх вывезьлі, прыйшла чарга й да нас. Не павезьлі нас аднак на ўсход, а толькі ў Бэрлін-Ліхтэнбэрг дэмантаваць тэкстыльную фарбыку. Паступова вывозілі часьці фабрыкі й людзей разам. Гаварылі, што везьлі ўсіх на далёкі Усход, дзесь за Маскву. Апошнюю партыю меліся вывезьці ў панядзелак, а мы з Вэрай у нядзелю ўцяклі адтуль. Затрымаліся часова ў Немцаў — дзядзькоў доктара Рыхэля. Будучы там пачулі,

што ў Бэрлін прыехала Польшкая Рэпатрыяцыйная Місія. Вось мы туды й накіраваліся з просьбай, каб пазволілі нам ехаць у Польшчу да стрыечнай сястры, якая жыла каля Кракава. У Місіі мы казалі аб тым, што мы ўцяклі з савецкага лагера й чаму гэта зрабілі. Трапілі мы ў яе, калі яшчэ ня йшлі транспарты ў Польшчу. Даведаўшыся, што валодаю нямецкай і рускай мовамі, запрапанавалі нам затрымацца пры Місіі. Далі нам пакоік у сугарэньні й харчаваньне за помач у кухні і ў паразуменьні зь Немцамі, а часам і Рускімі. Вэра пачала шыць для працаўнікоў місіі. Пасьля некалькіх месяцаў запрапанавалі працу ў бюро мне, а пазьней і Вэры. Атрымалі мы загранічныя пашпарты й сталіся працаўнікамі польскага Міністэрства Замежных Спраў. Будучы ў Бэрліне навязала я кантакт зь сябрамі Віленскага Унівэрсытэту, прабываючымі ў Заходняй Нямецчыне. Многа атрымала лістоў ад Аляксандра Калодкі, які цудам перажыў некалькі найцяжэйшых канцлагаў. Прыехаў нас адведаць Лёня, мой брат стрыечны, які быў у Заходняй Нямецчыне. Усе нашы знаёмыя й блізкія нагаворвалі каб да іх перабрацца. Мы й хацелі быць зь імі разам, але як? Кінуць працу ў Місіі, дзе да нас адносіліся ўсе так шчыра, з сэрцам — не дазваляла сумленьне. А што будзе, як нас на граніцы затрымаюць? Вэра была касіркай, мела ключы ад касы. Што рабіць з ключамі? Абяцалі дапамагчы перабрацца нам знаёмыя Немцы. Запрасіўшы нас дахаты на каву, выцягнулі нашыя ключы ад памяшканьня, і калі мы сядзелі ў іх, іхні сын паехаў, быццам прывезьці для нас патрэбныя дакумэнты, а замест таго накіравіўся ў нашае памяшканьне й вынес зь яго ўсе нашыя лепшыя рэчы. Вярнуўшыся дамоў раскажаў нам прыдуманую байку аб затрыманьні яго савецкімі жаўнерамі й адабраньні везеных для нас дакумэнтаў.

Апалі нам рукі, калі пабачылі, як нас ашукалі й як бязьлітасна аграбілі. Здаліся мы на ласку лёсу.

У 1948 годзе раптам звольнілі Вэру з працы й загадалі ехаць у Польшчу. Паехала яна. У 1949 годзе 9 ліпеня выйшла яна замуж за свайго старога ўхажора Стаха⁹⁸.

Я асталася ў Бэрліне.

Працуючы ў Бэрліне пачулі мы, што наша сястра Гэльця, якая з прыходам на Беларусь савецкай улады была вывезена ў Сібір і цяжка працавала ў шахце вугля — знаходзіцца ў Польшчы. Пачалі мы з Вэрай шукаць яе. Узялі водпуск, паехалі ў Польшчу й даведаўшыся, што прабувае яна ў Пазнаншчыне, паехалі туды й цэлы месяц хадзілі ад мястэчка да мястэчка, ад вёскі да вёскі шукаючы яе. Наканец знайшлі яе ў гаспадара каля Гнезна. Адразу забралі яе, завезлі ў Зялёную Гуру й аддалі ў ткацкую школу. Пасылалі ёй пасылкі.

Будучы ў Бэрліне пачула я пра сумны лёс Пётруса й Фра-нка — маіх братоў. Не магла з гэтым памірыцца і ўсьцяж плакала. Няраз у час вялікай урачыстасьці, калі стол быў застаўлены рознымі прысмакамі й напоямі, я раптам зрывалася ад стала, бегла ў свой пакой і з залівалася слязамі. Мне цяжка было, што мы жывём у дастатку, а яны гадаюць і мерзнуць.

Пасьля выезду Вэры запрывязнілася я з Флёркам Вячоркам⁹⁹, Палякам з бэрлінскай палёніі. Кожную вольную хвіліну праводзілі мы разам. Вельмі любіла мяне яго матка. Разам зь ім сабіраліся паехаць у жніўні 1949 года на востраў Ругію, правесьці над морам свой водпуск.

Ноччу 10 жніўня прысьніўся мне дзіўны сон. Бягу я дарогай, якая раптам крыжуецца. Адна вядзе на захад, другая на ўсход. Затрымалася я й глянула на захад і ўбачыла сваіх сяброў зь Вільні. Замест да іх, я павярнула на ўсход. Дабегла да жыта, зь якога, як з-пад зямлі, перагарадзілі мне дарогу чырвонаармейцы. Трымаючы ў руках паперкі сказалі: „Стой!” Затрымалася я й падумала: арыштаваная. Абудзілася знэрваная — прадчула нешта страшнае.

Пайшла на працу. Зараз жа прыйшоў мой начальнік і сказаў, што мяне выклікаюць на тры дні ў Варшаву, нібы па службовых справах. Ведала я, што мяне там чакае. Магла ня ехаць, кінуць працу й скрыцца ў вялікім Бэрліне, але гэтага не зрабіла. Калі не паеду, то забяруць Вэру, а як я буду адна жыць на волі, калі ўсе родныя будуць цяпець. Страціла зусім галаву, страціў яе Флёрэк. Паехала так, як стаяла. Тры дні яшчэ хадзіла па Варшаве і 12 жніўня пад вечар у памяшканьні працаўніцы місіі Марты Тірбах¹⁰⁰ мяне арыштавалі.

Помню, цэлы дзень падаў дождж. Прыйшоўшы на вуліцу Цэцыліі Сьнегоцкай 10 мне вельмі хацелася выйсьці на шпацыр у Лазенкі. Нікога не было дома і я ўжо апранулася, каб выйсьці, як раптам вярнулася дамоў дачка пані Марты й здзівілася, што я ў такі дождж выходжу. Кажу ёй, што не магу ўседець у хаце, так хочацца мне прайсьціся. А яна: „У такі дождж? Зусім здурэла”.

І так я ня выйшла, а яна пакруцілася дома й зьнікла.

Празь некалькі мінут пастукалі ў дзьверы нейкія мужчыны, пытаючыся пра Ірку й просячы, каб іх упусьціць у хату.

Адчыніла я дзьверы. Пагутарыўшы крыху са мной паказалі мне загад на мой арышт, кажучы: „Пані ест арэштывана”.

Думала, што зямля пада мною заваліцца. Які гэта страшны й цяжкі момант, якое страшнае слова „арыштавана”.

У турме

Павезьлі мяне ў турму, якая мясьцілася ў падвалах будынку Міністэрства Бясьпекі на рагу вуліцы Кошыковай і Алеяў Уяздоўскіх. Зрабіўшы рэвізію, адабраўшы сумачку, грабяні й іншыя дробныя рэчы, павялі мяне ў камэру, у якой знаходзілася яшчэ адна жанчына. Звалася яна Люба, калі добра помню, прозьвішча яе было Камінская. Гутарыла яна папольску, але казалі, што зьяўляецца Румынкай. Сядзела яна ўжо 9 месяцаў. Яе пафарбаваныя валасы адрасьлі й толькі

канцы былі белыя, астатнія чорныя, як сажа. Вочы Люба мела таксама чорныя. На другі дзень прыйшла яшчэ адна маладая жанчына Нюся — прозвішча ня помню. Была яна вельмі мілая й набожная, але тая Люба — аж пісаць ня хочацца! Як-жа далася яна нам у знакі! Была проста немагчымая! Калі нам падавалі хлеб — яна яго хапала й дзяліла, бо толькі ў яе былі чыстыя рукі. Калі налілі ў міскі суп, яна хадзіла й доўга перабірала каб узяць тую, у якую трапіў кусочак мяса. Вось любіла яна йграць у шашкі, якія мы зрабілі з хлеба, але ніхто ня сьмеў абыграць яе, бо злавалася тады й мсьцілася. Найбольш мяне абурала, калі нас перавялі ў новую камэру, у якой сьцены былі запісаныя вязьнямі, яна не дала прачытаць нам ні слова. Схапіла мокрую анучку й адразу ўсе сьцены сьцерла. Таксама часта будзіла мяне ноччу — а так цяжка было заснуць — каб я перавярнулася на другі бок, бо ў твар яе дыхаю. Камэра была малая й спалі мы адны пры другой блізка. Як я пазней ад іншых чула, гэта Люба была „стукачкай”, г.зн. даношчыцай. Акенца ў камэры было маленькае, пры самай столі. У куце стаяў „кіпер”, які вечарам выносілі ва ўмывальню на калідоры апаражняць. На прагулкі нас не выводзілі, ня клікалі нікога на дапросы. Мяне толькі раз пазвалі сьпісаць біяграфію. І так сядзелі мы дзень і ноч невядома чаго чакаючы.

Аднойчы прыйшлі рабіць у нашай камэры рэвізію. Вывелі нас зь яе й замкнулі кожную аддзельна ў іншай. Я трапіла ў вузенькую, маленькую сьмярдзючую камэру без акна. На зямлі ў ёй ляжаў сьнянкі, а ў кутку стаяла параша „кіпер”. Не было кавалачка месца, дзе можна было-б прайсьціся. Усю камэру займаў сьнянкі. Сядзела я на ім і думала: „Няўжо ў гэткай камэры людзей трымаюць? Гэта немагчыма! Тут і дня вытрымаць нельга!” І што я пасья пачула: у такой жа камэры сядзела мая родная сястра Вэра, будучы цяжарнай. Арыштавалі яе ў той самы дзень, што й мяне, ва Ўроцлаве. Адразу

прывезьлі ў Варшаву й пасадзілі ў такі хлёўчык. Месяцам раней яна выйшла замуж. Гэта была яе першая цяжарнасьць. Прадчувала я, што яна ёсьць у Варшаве, бо аднаго дня, калі вялі нас мыцца ў лазьню, здавалася мне, што я пачула яе голас. Вось я й напісала заяву да начальніка турмы з просьбай, каб, калі ёсьць у турме мая сястра, даць ёй лепшыя ўмовы, беручы пад увагу яе цяжарнасьць. Пішучы заяву мне і ў галаву не прыходзіла, што яна можа знаходзіцца ў такіх страшных абставінах. На жаль, маёй просьбы ніхто ня ўзяў пад увагу, і яна без паветра, бязь дзённага сьвятла, галодная, сядзела паўгода, пакуль выйшла з парашай у руках на калідор і не павалілася страціўшы прытомнасьць. Тады яе перавялі ў крыху лепшую камэру.

Былі мы затрыманы часова й гэты найцяжэйшы час нам не залічылі. Я прасядзела так тры месяцы — Вэра даўжэй. У міжчасьце сабралася ў маёй камэры больш жанчын. Некаторых пачалі клікаць на дапросы. Усе былі забраныя па-за домам, на вуліцы. Вельмі баяліся сьледства, расказвалі аб розных катаваньнях і муках. Аднаго дня прачнулася я й кажу: „Сёньня мая чарга.” Не пасьпела дакончыць, як мяне паклікалі. Больш я ў камэру не вярнулася. Перадалі мяне савецкім уладам і перавезьлі ў турму на Прагу (у Варшаве). Памяшчалася яна ў падвале старога будынка, у якім складалі вугаль. Сажы было поўна на зямлі, на сьценах і столі. У куце стаяла вялікая сьмярдзючая працякаючая бочка, якой ніколі не апаражнялі. На зямлю былі пакладзеныя голыя дошкі, на іх мы спалі. Прывялі мяне сюды яшчэ з адной жанчынай. Перад будынкам навязаны быў вялікі сабака, але ён на мяне ня кідаўся й не забрахаў, калі мяне вялі. Глядзеў як бы спагадаючы. У гэтым пограбе мы праседзелі два тыдні. Бедная Вэра была там пазьней у студзені, калі было холадна. Прасядзела адна сорак сутак.

Адтуль павезьлі нас у Легніцу й пасадзілі ў турму пры Ваеннай Савецкай Камэндатуры. Ехалі мы з Варшавы ў гэты

горад таварным цягніком цэлы тыдзень. У вагоне нас было тры жанчыны. Перад намі ў будцы стаяў савецкі стражнік. Якія розныя спатыкаліся сярод іх людзі! Калі засьвяціла сонца, якога мы больш трох месяцаў ня бачылі, мы падышлі да шчыліны, празь якую падала яго праменьне й наставілі твары. Бачачы гэта стражнік пачаў крычаць, каб вярнуліся на сваё месца ў кутку вагона й не глядзелі на сонца. Пасьля зьмены іншы стражнік прамовіў да нас такімі словамі: „Я на вас гляджу, а ў мяне сэрца разрываецца ад болю, так мне шкада вас...” Як мог, стараўся нас суцешыць.

У Легніцы прабылі мы два тыдні. Некалькі дзён падрад завязвалі нам вочы й везьлі на аэрадром. Пасьля зноў назад вярталіся. Хацелі адправіць нас самалётам у Маскву, а не было пагоды й самалёт не адпраўляўся. Наканец паляцелі мы з завязанымі вачыма, ня еўшы. Ляцелі цэлы дзень. Хаця мае вочы былі завязаныя, я ўбачыла, што нехта сядзеў каля мяне з кайданамі на руках. Куды нас вязуць, мы ня ведалі. Дзе прывяжмліўся самалёт, мы не маглі дагадацца. Вывелі нас з самалёта, адвязалі нам вочы й сталі абшукваць. Павялі ў камэру без акон. Аказалася, трапіла я ў славетую маскоўскую Лубянку. Не падабалася мне там тое, што загадвалі спаць з рукамі пакладзенымі на верх коўдры. Як толькі я рукі схавала, адразу стукалі ў дзьверы й будзілі. І так мучылі мяне ўсю ноч. Забудуся й схаваю рукі, а мяне зараз-жа разбудзяць.

Неяк прыемна ўспамінаю аднаго старэйшага стражніка, які ўбачыўшы, што вядуць мяне на прагулку позьняй восеньню ў летнім плашчы, схапіў целагрэйку й накрыў мяне. Гэты-ж самы стражнік часта адкрываў вакенца маёй камэры й пытаўся мяне ці не хачу напіцца гарбаты. Сядзела я ў камэры ўвесь час адна. Усьцешылася, калі прынеслі мне кнігі. Пачала чытаць і перастаў час доўжыцца.

Пасьля двух тыдняў пасадзілі мяне ў чорны воран і павезьлі на станцыю. Калі адкрылі дзьверы ворана, каб я высе-

ла, убачыла я скіраваныя на сябе штыкі. Так мяне піль навалі, каб прыпадкам не ўцякла выходзячы з ворана! Акружылі мяне стражнікі, а было іх ня менш як пяць чалавек, і павялі на пэрон да цягніка. На станцыі было многа людзей і ўсе за мной аглядаліся, думаючы, якога вядуць тут арышганта — праступніка, а мне хацелася плакаць ідучы й сьмяяцца. Думала: што такое я зрабіла, чаму аж столькі людзей мяне пільнуе? Як шкада, што ня бачаць мяне Люня й іншыя сябры зь Вільні, з вуліцы Завальнай, якія жывуць сабе спакойна ў вольным сьвеце й не прадчуваюць, што я тут перажываю! Так, ідучы да цягніка я вас, дарагія сябры, успамінала.

Дзеля таго, што было ўжо зімна, далі мне ў Маскве зьнішчаную жаўнерскую ватоўку, якую я апранула на свой белы летні плашч. На галаве мела хустку, а ў руках элегантны чамадан. І так ішла па пэране.

Завялі мяне ў купэ прызначанае для вязьняў і паставілі стражніка, які не спускаў мяне з вачэй. А я ехала й таксама глядзела на яго. „Чаго так на мяне глядзіш?” — запытаўся стражнік. А я кажу: „Гляджу, бо вы мне вельмі прыпамінаеце майго брата. А можа вы сапраўды мой брат? У мяне тут, у Савецкім Саюзе, у Магілёўшчыне ёсьць родны дзядзька, які мае дзяцей. На жаль, я іх ніколі ня бачыла. Вось можа й вы зьяўляецеся сынам майго дзядзькі”. Добры брат, штыком чуць не папіхаў мяне ідучы ззаду! Пасьля гэтага ён запытаў мяне, ці хачу піць або есьці, то ён прынясе мне што-небудзь. Калі выйшлі зь цягніка, мой „брацік” далёка астаўся ззаду, не ўпіраўся больш у мяне штыком. Едучы тым цягніком мне здавалася, што за сьцягой вязуць майго брата Франка. Пачала зь ім перастуквацца й гутарыць. Задавала яму розныя пытаньні, а ён мне адказваў. Як цяпер аб гэтай гутарцы думаю, то была яна проста галюцынацыяй. Ніякага брата за сьцягой купэ не было, а мне нешта выдавалася. Так былі расстроены нэрвы!

Прывезьлі мяне ў Менск ў турму званай „амэрыканка”. Тут толькі падпісала я ордэр аб маім арышце. Лічылася я арыштаванай ад дня прыбыцьця ў Менск, а гэта было на пачатку сьнежня 1949 года. Цэлы месяц сядзела я ў камэры адна. Адна праводзіла першыя Каляды ў заключэньні. Тады я ўлажыла першы ў сваім жыцьці верш, які да сёньняшняга дня помню. Калі яго пазьней дэкламавала сябрам па камэры, усе плакалі:

Сёньня Каляды. Хрыстос нарадзіўся...

Цешацца людзі, што ім аб’явіўся.

Ёлкі ўбралі, песьні сьпяваюць,

Госьці прыходзяць, жаданьні складаюць.

Кожны імкнецца быць са сваімі

Сьвята праводзіць ён не з чужымі,

А ў роднай хатцы, дзе хто радзіўся.

Да грудзей маткі дзе ён туліўся.

І я хацела-б быць дома сяньня,

Дзяліць з другімі радасьць каханьня.

На спацыр выйсьці, суседаў адведаць,

Музыкі паслухаць, пабяседаваць.

Мела і я калісь родную хатку,

Братоў, сясьцёр, бацьку і матку,

Куцьцю ўрачыстую і мы прыгатаўлялі,

Сьвечкі і цацкі на ёлку чаплялі.

Але нядоўга нам сонца сьвяціла,

Бацькі памерлі – гора прыбыла.

Сям’я рассыпалася па сьвеце цэлым,

Хаваючы смутак у сэрцы збалелым.

Ані адно не знайшло з нас долю,

Замест шчасьця – пайшлі ў няволю.

Пакутаваць за грахі чужыя,

Няведама за чые і за якія.

Турма была круглая. У камэрах былі ложка. Выводзілі на прагулку й давалі да чытаньня кнігі. На жаль, усе на рускай мове, хоць сядзела я ў сталіцы Беларусі. Адночы прынеслі мне кнігу, на вокладцы якой я ўбачыла надпіс „Якуб Колас”. Як-жа да яе кінулася! Наканец далі мне кнігу на беларускай мове! Тут-жа адразу й расчаравалася. Калі кнігу адкрыла, убачыла, што яна ў перакладзе на рускую мову. Якуб Колас на рускай мове гучаў чужым і далёкім.

Пачалося сьледства. Справу маю вёў Кутузаў¹⁰¹. Не магу сказаць, каб ён быў вельмі кепскі. Ня білі мяне, а толькі мучылі бяссонніцай. Не давалі мне ані ноччу ані днём спаць. На дапрос клікалі ноччу, трымаючы доўгія гадзіны. Не пасьпела, бывала, вярнуцца ў камэру й легчы ў пасцель, як ізноў адчынялася акенца й мяне вызывалі. І так тры-чагыры разы за ноч. А днём не дазвалялі нават сесьці на ложку. Калі толькі сядзячы пры сталае я здрамнула, адчынялася акенца й стражнік загадваў разбудзіць мяне. Тады каторая-небудзь з заключаных біла мяне пальцам па носе. Не напісала я, што пасья месяца далі мне ў камэру сябровак па няшчасьці, і так сядзела са мной лекарка зь Менска, балерына Марыя Сьцепанец¹⁰² і розныя іншыя. Была таксама так званая „наседка” або „стукачка” Марыя, пасаджаная для таго, каб даносіць начальству, аб чым вязьні з сабою гутараць. Нялёгка мне было сядзець зь імі, бо большасьць ваража адносілася да „западнікаў”. Ня мела я шчасьця быць разам хоць з адной „западніцай”.

Ад недасыпаньня пачаў мяне мучыць моцны галаўны боль.

Лістоў пісаць нельга было й паведаміць сваіх родных аб тым, дзе я знаходжуся. Не атрымлівала я ніякіх перадач. Нікога ніхто не адведваў. Некаторыя вязьні перадачы атрымлівалі й часта вельмі добрыя. Дзяліліся са мною.

Сьледавацель мой быў, як артыст. Адзін раз жартаваў са мною й сьмяяўся, іншым разам безь ніякае прычыны крычаў,

як ашалелы. Кожную ноч клікаў мяне і ўсё пісаў пратаколы, а я іх падпісвала. Прыпісалі мне многа ўсяго, чаго зусім не было. Будучы ў часе вайны перакладчыцай, крыўды ніякай нікому не зрабіла. Наадварот, шмат каму дапамагла. Некаторых вырагавала ад сьмерці, ведаючы нямецкую мову.

Часам сьледавацель прабаваў уключыць радыё, спачатку ціха, пазьней гучней, гледзячы на мяне, як я зарэагую. Пачуўшы музыку, я адразу пачынала плакаць. Тады ён выключваў радыёпрыёмнік.

Аднойчы даведалася я, што ў Менску ёсьць Вэра і ўжо ў турме нарадзіла сына. А тут пасья года закончылі маё сьледства й перавялі ў іншую турму, якую называлі гарадзкой. Паклікалі мяне на нейкі дапрос. Ідучы праз падворак, убачыла я Вэру зь дзіцём на руках. Яна мяне ня бачыла. Калі я крыкнула „Вэра!” й мімаволі зрабіла рух, як-бы хацела да яе падбегчы, яе хутка павярнулі назад і замкнулі ў будынку. Яна толькі пасьпела падняць уверх высока сына й паказаць мне яго.

Сядзела я цяпер у прыбудоўцы да гарадзкой турмы. Былі ў ёй толькі палітычныя вязьні. У маленькай камэры стаялі чатыры ложка, два на зямлі, а два над імі. На прагулку выводзілі нас у крыху большую камэру бяз столі. Мела яна чатыры сьцены й краты над сабой. Туды нас упускалі без канвою, і мы якіх хвілін 20 хадзілі адна за адной.

Не сказала я яшчэ аб тым, што раней чым перавялі мяне ў новую турму, далі мне прачытаць мае пратаколы сшытыя ў тоўстую кнігу й дапросы на мяне ў розных людзей. Тады я даведалася, што Езавітаў быў савецкім вязнем, бо пры маёй справе быў яго пратакол пра Беларускі Кангрэс у 1944 годзе. Быў таксама пратакол Усевалада Караля¹⁰³, Байкова¹⁰⁴ й іншых. Ніхто нічога кепскага пра мяне не сказаў. Дапрасілі ў суме сто асоб. Байкоў крыху накруціў,

бо сказаў, што маіх бацькоў у 1941 годзе раскулачылі. А мае бацькі ад 1929 г. не жылі-ж на гэтым сьвеце.

Цяпер чакала я прысуду. Маю справу пераслалі ў Маскву для разгляду „Асобым Совецаніем”.

Агледзелася я, што ў будынку напроціў на 3 ці 4 паверсе сядзіць Вэра й часта паглядае ў вакно. І так пачалі мы адна другую штодня па пару хвілін здалёк бачыць.

А ў мяне з кожным днём насільваўся галаўны боль. Наканец забралі мяне да лекара й паклалі ў шпіталь. Будучы ў ім магла я Вэру бачыць яшчэ часьцей. Вось у тым часе, калі я прабывала ў шпіталі, прыйшоў прыгавор з Масквы.

Асудзілі мяне й Вэру на 10 гадоў „ісправительнаго лагера”.

Мушу сказаць, што ў часе сьледзтва следавацель заўсёды страшыў мяне расстрэлам. А я думала сабе: „Ад іх можна ўсяго спадзявацца”. І часта ў думках бачыла, як вядуць мяне расстрэльваць, як я падаю ад кулі, як маё жыцьцё канчаецца, абрываецца. За што, за чью віну?!

Аднойчы пазвалі мяне й пасадзілі ў чорны воран. Уваходзячы ў яго я заўважыла, што ў ім знаходзіцца й Вэра з сынам Славікам на руках. Паехалі мы. Везьлі нас доўга, доўга ня кажучы, куды. Я была перакананая, што на расстрэл. Правезьлі нас у суд як сьведкаў на справе Янкі Жамойціна. На гэтай справе я спаткалася з Вэрай і пабачыла на канец блізка Славіка. Трымала яго нават на руках. Было тады яму шэсьць месяцаў. Такі слаўны хлопчык!

Янку судзілі й далі 25 гадоў лагера.

Мяне з Вэрай судзілі завочна. Не прысутнічалі мы на сваім судзе, не бараніў нас ніякі адвакат, не маглі сказаць ні аднаго слова ў сваёй абароне. Ды якая была тады розьніца, засудзілі каго на 10 ці 25 гадоў лагера! Пакуль жыві Сталін, ніхто з палітычных вязняў з такога лагера дамоў не вяртаўся! Большасць памірала не адбыўшы кары, а тыя, якія ператры-

валі, ішлі на „вольное поселение”. Их выпускалі з лагера, не дазвалячы аддаляцца далей як 100 — 200 км. Пачынай жыць, як хочаш. Выходзячы з лагера, кожны быў інвалідам няздольным да працы й адсядзеўшы тэрмін трэба было шукаць сродкаў да жыцьця. Як-жа дрыжэлі заключаныя на думку аб прыбліжаючымся заканчэньні кары! У лагеры мелі хоць дзе прылегчы й міску аўсянкі, а там, па-за лагерам, што каго чакала? Так выпушчаная на волю адна Польшка, Гэнрыка Гроссэк са Львова, якая была зусім няздольная да працы, села пад плотам і не пайшла нікуды. Выпадкова нехта з вольных ёю заапекаваўся. Адправілі яе ў Польшчу. На бацькаўшчыне яна хутка памерла.

Этап

Забралі мяне на этап разам з Вэрай і Славікам. Не далі для малога ані чыстых пялюшак, ані харчоў адпаведніх. Не дазволілі паведаміць родных аб нашым лёсе. Ніхто да нас ніколі не прыехаў, ніхто не перадаў ніякай перадачы, бо ніхто пра нас ня ведаў.

Завялі нас у цягнік з вагонамі прызначанымі для перавозу заключаных. Народу было многа. У вагонах былі полкі. Вэры загадалі сесьці з сынам на верхняй полцы, на якой фактычна сядзець было немагчыма, бо замала было месца, галава ў стоць упірлася. Трэба было там увесь час ляжаць. Славік плакаў, бо было горача й душна, а ён ляжаў мокры. Вэра не мела ў што яго перавіваць. Карміла малога грудзьмі, але гэта таксама было нявыгодна рабіць ўсыцяж у ляжачай позе. У дарозе давалі сухія сухары й ваду. На вярху задыхаліся, ды і ўва ўсім вагоне было душна. А Славік плакаў і плакаў, хацеў на паветра.

У такіх умовах даехалі мы да Масквы. Там нас завезьлі ў перасылачную турму на Бутырках. Мяне з Вэрай разлучылі, але на гарачыя просьбы Вэры пасля аднаго ці двух дзён ізноў

злучылі. Пакуль я была адна, мела магчымасьць убачыць, у якіх умовах знаходзіліся цэлы дзень вязьні ў пачакальні. Была яна такая брудная й цесная, што аж пісаць пра гэты непрыемна. У кутку стаяла перапоўненая параша й ляжалі кучы чалавечага калу кругом яе.

Шчасьлівей адчула сябе я, калі мяне перавялі да Вэры. Яна ся дзела ў камэры прызначанай для матак з малымі дзецьмі. Тут магла я забаўляцца Славікам, які ў той час быў вельмі пацешным хлопчыкам. Не абмінуў яго ані адзін надзірацель правяраючы камэру, падышоўшы да Славіка мусіў абавязкова ўзяць яго на рукі. Меў Славік белыя валаскі, блакітныя вялікія вочы й рэгулярныя рысы твару. Нягледзячы на тое, што нарадзіўся ў турме й адразу пасля нараджэньня выглядаў як малы старычок — такі быў паморшчаны. Дзякучы таму, што Вэра мела многа малака ў грудзях, прыйшоў да сябе й маючы сем месяцаў быў вялікім, ружовенькім, прыгожым хлопчыкам. Родзячы яго Вэра тры дні мучылася — рабілі кесараў разрэз і лекары ня мелі надзеі, што ён выжыве. Ці магло быць іначай пасья такой цяжкай турмы ў Варшаве?

Былі мы так у Маскве цэлы тыдзень разам. Марылі аб тым, каб паслалі нас у вадно й тое самае месца. Разам даехалі мы з Масквы ў Горкі. Хутка пасья прыезду туды пагналі нас у лазню, забіраючы рэчы ў пражарку. У гэтай пражарцы зусім спалілі Вэрына каракулавае футра. Але ня гэта было для нас найцяжэйшае. Многа нэрваў каштавала нам лазьня, у якую муселі мы ісьці са Славікам. У разьдзявальні было вельмі холадна й мы баяліся, каб ён не прастудзіўся. Лазьня была так перапоўненая, што не было дзе прытуліцца, а мы мелі з сабою дзіця. Паставілі нас пад халодны душ. Было поўна дыму й пары. Славік увесь час плакаў, а мы таксама, бо прадчувалі нешта кепскае. Пасья лазьні нас разлучылі. Вэру з сынам павялі ў адну турму, а мяне ў другую. Вэру яшчэ раз павялі адтуль са Славікам у лазню, аб чым я пачула ад яе бу-

дучы на волі. Тады мы больш зь ёй ня ўбачыліся. Яе накіравалі ў Казахстан, а мяне ў Іркуцкую вобласць. Некалькі дзён сядзела я яшчэ ў Горкім. Пасьля лазьні я была моцна прастуджаная. Помню, ляжаў мне вялікі цяжар на грудзях, ня мела чым дыхаць. Былі заложаны нос і горла, павысілася тэмпература. А вязьняў процьма. Набітая камэра, ані павярнуцца. Гава не пераставала мне балець ад Менску.

Пакуль я даехала ў Іркуцкую вобласць, затрымлівалася ў многіх гарадах у перасылачных турмах. Усюды поўна было народу. Ехалі жанчыны й мужчыны, палітычныя й крымінальныя вязьні. Людзі навукі й зладзеі. Памешаныя былі мы ўсе разам. На нарах не хапала месца. Ехалі зачыненым таварным цягніком цэлымі месяцамі. Дзверы адчынялі, калі прыносілі есьці. У вагоне былі толькі жанчыны. Са мною ехала многа масквічак — жонак вялікіх ураднікаў. Былі багата апранутыя й адчувалі сябе лепшымі, чым іншыя. Вось яны пазаймалі лепшыя месцы на нарах і выгодна спалі, у той час, як многія ноч і дзень сядзелі скурчыўшыся на мокрай падлозе вагона. Сама я мела месца да спаньня сярод Грузінак. Гледзячы, як мучацца іншыя на зямлі, я ноччу ўставала і ўступала сваё месца каторай-небудзь жанчыне з падлогі. Гэтымі паводзінамі нажыла ворагаў сярод Грузінак, бо ўстаючы часта іх разбуджвала. Між намі найбольш было Украінак. Астатнія — розных нацыянальнасцяў. Мела я з сабою крыху прыгожых рэчаў, асабліва быў прыгожы японскі халат, які адразу падгледзелі блатныя й пастамавілі мяне абакрасьці.

У Маскве далі мне целагрэйку, бо я з сабою мела толькі летнія рэчы. Якая-ж гэта была целагрэйка! І верх, і падшэўка такія брудныя, што нельга было пазнаць, якога былі калісь колеру! Так верх, як і спод былі чорныя й сьмярдзючыя. Хусткі цёплай у мяне не было. Калі мяне арыштавалі ў Варшаве, я пасьпела ўзяць з шафы п. Тірбах свэтар, штаны, ручнік і закапянскія капці; пакінуўшы распіску на гэтыя рэчы аб

тым, каб яна ў Бэрліне ўзяла сабе ўзамен з пакінутых там маіх рэчаў. Прапала-б я зусім, калі-б ня мела з сабою тых рэчаў!

Калі мы прыехалі ў Іркуцкую вобласць, быў такі вялікі мароз, што адразу некалькі жанчын адмарозілі сабе насы.

Накіравалі мяне ў Тайшэцкія лагеры, Іркуцкай вобласці, недалёка ад возера Байкал, у г.зв. Ангар-лаг.

У лагеры

Прывялі нас у барак перапоўнены вязнямі. Пасярэдзіне яго стаяла печка. Далі месца на нарах, на якіх ляжаў сьняжнік набіты саломай і марны стары плед. Падушкі ніякай не было, і ня бачыла я яе аж да вызвалення. Было амаль цёмна. Барак асьвятляла маленькая лампа-капцілка. Дрыжэла я ад холаду й заснуць не магла.

За парадкам у бараку глядзела т.зв. дневальная. Яна печку паліла й падлогу мыла, прыносіла ваду і т.д. На ноч баракі зачынялі. Увесь лагер быў агароджаны высокім плотам з нацягнутым зверху дротам, а па вуглах стаялі вышкі для стражнікаў.

На другі дзень далі нам вопратку: брудныя, палатаныя старыя бушлаты, ватныя, таксама старыя, штаны, шапкі й валёнкі — кожны іншы. Адзін валёнак быў высокі й шэры, другі цёмны, карычневы й кароткі; адзін замалы, другі завялікі. Бялізну казённую далі таксама й ручнік. Вывелі нас перад баракі й пастроілі ў пяцёркі. Атрыманая вопратка так нас змяніла, што нікога з нас немагчыма было пазнаць. А я чую: кліча хтосьці мяне па імені. Пытаюся: „Як вы мяне пазналі?” Адказалі: „Па паяску!” Бушлат свой я перавязала была паяском ад свайго японскага халата.

Раней, чым мы выйшлі на работу, пасьнедалі ў лагернай халоднай, задымленай, цёмнай, перапоўненай парай сталоўцы. Далі нам па кавалачку хлеба й аўсяны суп. Такі суп мы елі тры разы ў дзень. Як-жа надаела нам тая аўсянка!

Вывелі нас на дарогу адкідаць сьнег. Мароз вялікі, што сьлёзы замярзаюць. Мерзьне нос. Стараемся яго абвязаць хустачкай, але яна робіцца шорсткая й замярзае ад дыхання.

У бараках пераважала ўкраінская мова. Мужчын у нашым лагеры не было. Усе мужчынскія работы выконвалі жанчыны.

Далі мне першую кагэгорыю, г.зн. залічылі да наймацнейшых і паслалі на лесавал. Трапіла я ў калону 9, якая ня мела вады. Прывозілі ваду з ракі адлеглай 12 кілямэтраў ад лагера. Спецыяльныя брыгады дзень і ноч разьбівалі лёд, які прывозілі ў лагер, растоплівалі й на такой вадзе варылі страву, бралі ў лазьню, мылі бялізну і т.д. Можна сабе ўявіць, як цяжка было здабыць кубачак вады, калі піць захацелася. Тапілі й пілі сьнег тады. Вельмі доўгі час я ня мела лыжкі й суп піла зь міскі, а калі была яшчэ якая каша ці бульба, то ела скарынкай хлеба.

Пачала я хадзіць у лес звальваць велізарныя сосны, пілаваць іх і грузіць на машыны. Выводзілі на работу пядэркамі, акружаных стражнікамі й сабакамі. У лесе назначалі граніцы, якія ня мелі мы права пераступіць. Адночы стражнік сказаў адной брыгадзірцы пайсьці й прынесці нейкія дровы, якія ляжалі на вызначанай граніцы. Калі яна падышла да гэтага месца, ён выстраліў і забіў яе. Пасьля сказаў, што яна ўцякала. Куды хто мог уцячы — у такі мароз, у тайгу з драпежнымі зьвярамі? Здаралася, што хто-небудзь прабаваў уцячы. Хутка такога сьмельчака лавілі й расстрэльвалі. Нам часта чыталі прыказы аб расстрэле за пабег.

Брыгадзірамі нашымі былі крыміналісты — забойцы або зладзейкі. Не любілі яны палітычных вязьняў і мелі тут нагоду пазьдзекавацца над імі.

Мне было асабліва цяжка, бо я была хвора, а сама ня ведала, якой хваробай. Мне вельмі балела галава й адчувала слабасьць. А трэба было дараўнаць дужым Украінкам ці Ла-

тышкам, якія прывыкшы былі выконваць мужчынскія работы. Як пасья некалькі гадоў пазней аказалася, я была хворая гіпэртаніяй — мела вельмі высокі ціск крыві. Нікому не прыйшло ў галаву змерыць мне крывяны ціск, а і я сама пра такую хваробу ня чула. Маіх скаргаў на боль галавы ніхто ня слухаў. Ня выканаўшы нормы, я менш, чым іншыя даставала хлеба ці цукру. Брыгадзіры ўсьцяж на мяне крычалі. Бывала, ледзь дабяруся да нар пасья работы, варочаюся сагнуўшыся, толькі выцягнуся на сяньніку, каб адпачыць, а тут прылятае брыгадзір і загадвае ісьці на разгрузку вагонаў. Часта падымалі нас да гэтай работы ноччу. Трэба мяхі насьці, якія я не магу крануць з месца. Ізноў на мяне крычаць і страшаць карцарам. Схуднела я, высахла, зрабілася да сябе непадобная. Адночы распух мой нос, зрабіўся чорны, і ўсе казалі, што гэта ружа. Вось і пайшла я ў санчасьць прасіць звальненьня з працы. Прыходжу й кажу: „Ці я магу ісьці на работу ў мароз з такім носам?” А мне медсястра Латышка Пэтэрсэн адказвае: „Вы же носом работатать не будете!” А тэмпература таксама ў мяне была павышаная. І пайшла я працаваць. Мела я пазней нарыў у вуху, павышаную тэмпературу й моцны галаўны боль. Усю ноч ня спала ад болю, а раніцаю пайшла прасіць звальненьня. Не далі. А колькі разоў я мела запаленьне вуха, цякло зь яго, а нічога не рабілі, бо ў лагерах не было лярыngoляга, і з работы не звальнялі. Толькі медсястра, навінуўшы на палачку вагы, пхала яе ў вуха й так прачышчала. Можа й што прабіла, бо стала я вельмі кепска чуць.

Сказала я сабе, што паміраць буду, а ў санчасьць больш не пайду й прасіць звальненьня ад працы ня буду.

Далей лес валіла, карчавала яго й сьнег адкідвала. Працавалі без адпачынку, безь ніякіх сьвятаў. І на Каляды йшлі на работу, і на Вялікдзень. За нявыкананья нормы змяншалі порцыю хлеба. Мушу тут сказаць, што і пры нармальнай пор-

цыі я адчувала заўсёды голад. Думала: „Ці прыйдзе той час, калі буду мець пад дастаткам вады й хлеба?”

Аднойчы не далі нам хлеба. Стаю я пад печкай і ўздыхаю. Божа, Божа, да чаго я дайшла, што й хлеба мне не хапае! Калі я пачала жаліцца, гляджу, падыходзіць да мяне адна руская жанчына зь Ленінграда родам, Надзежда Цімафееўна, і дае мне сваю пайку хлеба, кажучы: „Я слыхала, што вы на штрафном, так возьміце мою пайку хлеба”. Не хацела я браць яго, але яна ўвапхнула сілай. Добрая была жанчына. У час блякады ў Ленінградзе страціла яна сына. Пасылак ад нікога не атрымлівала.

У лагеры я вельмі многа малілася. Старалася дружыць зь людзьмі, якія глыбока верылі ў Бога.

Падтрымлівала мяне на духу Зофія Эйсмонт¹⁰⁵ — масквічка, паўполька, паўфранцузка. Сядзела яна за рэлігійныя перакананьні. Па прафэсіі была яна піяністкай. Жанчына вельмі інтэлігентная, мудрая, начытаная. Умела так прыгожа й пераканаўча гаварыць. А сама якая была прыгожая, зграбная, высокая! Мела вялікія блакітныя вочы, густыя чорныя валасы. Другі тэрмін сядзела. Як толькі невыносна было мне цяжка на сэрцы, я да яе бегла й супакой знаходзіла. Такой, як яна, была яе прыяцелька Кузьнецова¹⁰⁶. І тая ўмела мяне супакоіць. Паходзіла яна зь Ленінграда, таксама сядзела за веру. Дзе вы цяпер, мае дарагія прыяцелькі?

На дзевятай калоне не была я доўга. Прыехала лекарская камісія й залічыла мяне да слабых. Перавялі мяне ў другі лагер на адпачынак. Адпачывалі мы ходзячы па два разы да абеду ў лес па дровы, і два разы пасья абеду. Ішлі ў вадзін бок 3 км. У лесе пілавалі дровы, бралі калодкі на плечы і зь імі вярталіся. Значыць, за дзень мы праходзілі 24 км. Хадзіла я ў пары са старэйшай жанчынай Украінкай. Як шкада, што забыла яе прозьвішча. Па прафэсіі была яна настаўніцай рускай літаратуры. Цэлыя доўгія вершаваныя творы яна зна-

ла напамяць. У дарозе яна мне іх дэклімавала й рабіла даклады зь літаратуры. Ад яе я многа навучылася й пачула цікавага. Яна была таксама вельмі прыгожая. Паходзіла з Кіева. У тым часе запрыязнілася я таксама з жонкай Бухарына¹⁰⁷. Яна добра ведала ангельскую мову, якой я пачала вучыцца будучы ў Нямеччыне. Калі мяне арыштавалі, больш усяго шкада мне было перарваных лекцыяў гэтай мовы. Вось гуляючы па лагеры з гэтай жанчынай гутарылі мы па-ангельску, але толькі тады, як нас ніхто ня чуў. Калі хто да нас прыбліжаўся, адразу гутарку спынялі. Вучыцца ў лагеры ў тым часе чужой мовы нельга было — забаранялі. Да гэтай жанчыны прыяжджала дачка з Масквы, але пабачыцца не дазволілі. Хтось паведаміў матку што ёсць дачка за зонай. Вось яна ўлезла на страху барака й здалёк яе пабачыла. Вельмі ахвотна займалася са мною праўдзівая Ангелька, таксама з вышэйшай адукацыяй, але на маё няшчасьце, як толькі пачынала я вучыцца, адразу перарываў мне вучобу страшны боль галавы. А я так да яе рвалася, бо не хацела дарма траціць часу ў лагеры! Брала кніжкі ў бібліятэцы, але чытаць мне таксама было цяжка. Робячы 24 км. за дзень, ды яшчэ ў зваротнай дарозе з калодкай на сьпіне, я вельмі мучылася. Яда ў гэтым лагеры была яшчэ горшая, чым у папярэднім, а нейкі час мы зусім галадалі, бо не давезьлі прадуктаў. Не хапіла хлеба й бульбы. Давалі нейкую мутную поліўку тры разы ў дзень і кавалачак хлеба поўнага калючых асьцюкоў. Голад дакучаў страшна. Кладучыся спаць усміхалася я да сябе ў духу, што пасья ночы дастану зноў поліўкі й кавалачак калючага хлеба.

У гэтым лагеры перажыла я штось і вельмі прыемнае. Адноўчы, прыйшоўшы з працы, кінулася я змучаная на нары, каб адпачыць, але ня доўга ляжала. Нейкая сіла сарвала мяне з нар і накіравала ў санчасьць, у якой ніхто мяне ня знаў; бо як я раней пісала, дала сабе слова не хадзіць туды дарма. Ця-

пер увайшла я, гляджу, сядзіць некалькі чалавек у ёй, а між імі нейкі вайсковы, ахвіцэр. Падышла я да яго й кажу: „Гражданин доктор (адкуль я ведала, што гэта доктар, ня ведаю), я не больная, но очень устала и прошу мне дать один день отдыха”.

Доктар сказаў мне разьдзеца, выслухаў мяне й адазваўся: „Вы просіце адзін дзень оддыха, а я вам даю яго два тыдні”. Падумала я, што ён сабе зь мяне жартуе й не магла нічога зразумець. Як гэта ёсьць, калі я была сапраўды хворая, не давалі мне аднаго дня вольнага, а тут кажа адпачываць два тыдні! Гляджу на яго й вушам ня веру, не кранаюся зь месца. А ён кажа: „Адзявайцеся й заўтра на работу не выходзьце!”

Вярнулася я ў барак і расказала пані Ірэне Гузар¹⁰⁸ (яна цяпер жыве ў Польшчы) аб тым, што мяне спаткала ў санчасьці. Гавару: „Сама ня ведаю, выходзіць мне заўтра на работу, ці не? Пасьмяліся нада мною ў санчасьці, ці сапраўды далі „оддых?” А яна кажа: „Сёньня ўсіх слабейшых клікалі ў санчасьць і давалі два тыдні адпачынку, так што й вам далі — на работу заўтра можаце не выходзіць.”

А я нічога аб гэтым ня ведала. Хто мне падказаў пайсьці тады да лекара, якая сіла сарвала з нараў і завяла ў санчасьць?

Была вясна, прыгожая пагода, а я адпачывала. Сядзела перад баракам на сонцы й нічога не рабіла. У тым часе атрымала першую псылку ад цёці Гэлькі, у якой была цёплая хустка, лыжка, сала й сухаркі. Адпачынак і пачка мяне падтрымалі. Пасьля двух тыдняў прадоўжылі мой адпачынак яшчэ на столькі-ж часу.

У гэтым лагэры пазнаёмілася я з Анеляй Дзевульскай¹⁰⁹, дачкой прафэсара Віленскага унівэрсытэту, вельмі прыгожай і добрай жанчынай. Асабліва цяжкі пераносіла яна ўсе цяжкасьці лагэрнага жыцьця. Пазнала Галіну Кобяк¹¹⁰ з Баранавіч, якая як і я хварэла гіпэртаніяй і не дачакалася волі.

У лагеры памерла. Зь ёй я была вельмі блізка й пасья яе сьмерці вельмі перажывала й плакала. Запрыязьнілася я тут з савецкай Беларускай-географам Марыяй Івановай¹¹¹, асуджанай на 25 гадоў лагера. Яна нягледзячы на гэта не расставалася з партрэтам Сталіна!

Пасья адпачынку пачала я зноў цяжка працаваць. Вясна хутка мінула й настала гарачае лета. Лета на Сібіры страшнае, бо зь яго прыходам паяўляюцца камары й машкара, ад якой густое паветра. Выходзячы з барака трэба надзяваць на галаву накамарнік, а ўсё роўна машкара праз малыя дзірачкі пераходзіць і кусае так моцна, так балюча. Укушанае месца пачынае пячы, чырванець і пухнуць. І хадзілі мы з апухлымі тварамі, рукамі, нагамі. А жара невыносная. Хацелася піць, а вады не было. Усе мы ў штанах доўгіх, рубашках з доўгімі рукавамі і ў велізарных камашах на гумовай падэшве, якія з ног спадалі. Нам заўсёды прывозілі боты прызначаныя для мужчын, а да мужчын траплялі малыя жаночыя нумары. Яны мучыліся ў цесным абутку, а мы ў завялікім (я едучы з лагера дамоў спаткала мужчын, яны мне казалі, як іх абувалі). Каб машкару адагнаць, плялі мы з галінак дрэў вянкi й надзявалі іх на галаву. Ідучы так пяцёркамі я часта думала, чаму нас ніхто не сфільмуе і ў кіно не пакажа. Ці хто ўяўляе, як мы выглядалі?

Былі ў нашым лагеры манашкі, якія працаваць адказаліся. Гаварылі: „Не будзем працаваць на сатану.” Саджалі іх у карцар, мучылі, і гэта нічога не памагала. Стражнікамі былі людзі спецыяльна вышкаленыя — садысты, якім прыемнасьць давала зьдзекавацца над безабароннымі. Помню, як вывелі з карцара манашку з кайданамі на руках і далучылі да нашай брыгады. Старой яна ўжо была. Пайшла з намі ў лес, а працаваць не хацела. Стражнік пастанавіў прымусіць яе да работы. Пачаў над ёю зьдзекавацца. У лесе было многа машкары й камароў, а ён загадаў ёй зьняць кашулю, нака-

марнік, узяць у рукі калодку й хадзіць па пляцы ўкруг. Адразу на голую сьпіну манашкі насела машкара й так пакусала, што пайшла кроў, а яна не магла яе адагнаць, бо мела занятыя рукі. Хадзіла толькі й паўтарала: „Господи, прости ему”. Наканец упала. Тады паклікаў мяне стражнік да сябе й прыказаў падняць манашку на ногі, гаворачы: „Калі ты гэтая ня зробіш, сама будзеш хадзіць, як яна, разьдзетая”. Чаму ён мяне выбраў, ня ведаю, відаць не падабалася яму, што была адна з найслабейшых. Пачала я прасіць бабку, каб мяне пашкадавала й даўжэй не ўпіралася. Нічога не памагло. Тады стражнік загадаў усім разысьціся на бакі, паставіў бабку пад дрэва й накіраваў проціў яе ружжо. Выстраліў, але ўбок, і старушкі не застрэліў, асталася жывая, ды працаваць не пачала.

Часта стражнікі, ідучы з намі дарогай, калі мы несьлі на сьпінах калодкі, прыказвалі затрымацца, зьняць накамарнікі, трымаць у руках калодкі — лю баваліся, як нас абсядала машкара й кусала, а мы не маглі бараніцца. А было невыносна горача, паліла сонца й страшэнна хацелася нам піць, а мне да таго-ж так балела галава!

Аднойчы пайшлі мы ў лес па дровы ўжо напілаваныя. Трэба было ўзяць па калодцы й несці яе назад на плячах. Калі мы прыйшлі на месца, мацнейшыя жанчыны кінуліся да кучы дроў і выбралі сабе калодкі лягчэйшыя. Я, слабая, дабілася да кучы апошняя й асталася для мяне самая цяжкая калода. Зразумела, што я зь ёй адставала па дарозе ад іншых. Заўважыўшы гэта вартаўнік пачаў мяне падганяць. Біў ён мяне па галаве, пагражаў, што застрэліць, ды нічога не памагла. Усыяж я была ззаду. Калі на канец дайшлі мы да лагера і ўсе жанчыны свае калодкі з плячэй скінулі, вартаўнік загадаў мне з калодкай прайсьці некалькі разоў кругом двара, на каторым я страціла прытомнасьць і ўпала.

Калісь зноў загадалі нам ісьці па муку на станцыю адлеглую ад лагера 7 км. Аграмадныя мяхі з мукой трэба было пе-

равесіць па палку і ўзяць на плечы дзвём асобам. Я ніяк не магла крануць мяшка з месца. Ізноў вартаўнік б'ў мяне па галаве й штурхаў, крычаў з усяе сілы, ды нічога не памагала. Я мяшка не скранула. І адчувала я сябе тады вельмі кепска — мела свой час. Калі прыйшлі ў лагер, вартаўнік заявіў начальству, што я адказалася ад работы. Загадалі пасадзіць мяне ў карцар. Аказаўся людзкім вартаўнік, які мяне веў у карцар. Калі адчыняў дзверы карцара, я сказала: „Я такая хворая, мне так страшна галава баліць, і маю свой час сёння”. Чуючы гэта, павярнуў ён са мною й пайшоў у санчасьць правесіць, ці гавару я праўду. Там паверылі й адпусцілі мяне.

З гэтага лагера, пасля некалькімесячнага „отдыха” паслалі мяне зноў на лесапавал, але там не была я доўга й трапіла ў лагер, дзе шчыпалі сьлюду. Работа гэта была лягчэйшая, але вельмі нездаровая, бо трэба было цэлы дзень і наперамен цэлую ноч дыхаць пылам. Працавалі мы на дзвех зьменях. Адзін тыдзень ноччу, адзін удзень. Сьвятаў ніякіх ня зналі. Спалі мала, бо пасля начной працы заўсёды знаходзілі нейкую дзённую работу. Трэба было то разгружаць вагоны, то йсьці ў гарнізон мыць падлогі ці пілаваць дровы, то зноў сьнег адкідаць. Ах, гэты гарнізон, як ён надаеў мне! Часамі ў нядзелю брыгада адпачывала, але не я. У нядзелі палілі лазьню для гарнізона й трэба было заўсёды паслаць некалькі чалавек туды. Брыгадзірка пачынала назначаць работнікаў да гэтай працы ад мяне, бо я ня мела пасылак, не дзялілася зь ёй імі й не ўмела так, як іншыя, бараніцца. А работа была такая: напілаваць дроў, насячы іх і выцягнуць са студні абмерзлым вядром вады ды напоўніць тры аграмадныя кадзі. Студня была так абледзянелая й то пры самай зямлі, што было страшна над ёй стаяць. Можна было лёгка пась лізнуцца і ўляцець у ваду. Шост быў таксама абледзянелы й сьлізкі. Выцягнутае вядро падымалася ўверх, а там стаяла жанчына пры карытцы і ўлівала ў яго ваду. Рукавіцы былі замерзлыя, рукі халодныя,

бушпат абледзянелы, валёнкі таксама, з носа лілося, вейкі склееныя. Працавалі так ад раніцы да позьняй ночы. Такая была мая кожная нядзеля. Галаўны боль мацнеў. Людзі паміралі раптоўнай сьмерццй. Толькі й чуваць было расказы аб чыёйсьці сьмерці. Адна жанчына пачала сьнег адкідаць і ўпала мёртвая, другая нагнулася падлогу мыць і павалілася. Трэцяя несла дровы й не данесла да барака, чацьвертая везучы ваду ў бочцы, падперла сабой пахіленую бочку і ўпала, пятая шчыпаючы сьлюду памерла... І так без канца. Памерла й мая прыяцелька Галіна Кобяк, якая тэрмін ужо канчала й да дзяцей у Баранавічы зьбіралася. Яе сьмерць была для мяне вялікім ударам. Мне вельмі шкада было прыгожай Літоўкі, якая мела толькі 5 гадоў тэрміну й канчала ўжо адседжваць. За ўвесь час ня мела сувязі з бацькамі, і толькі пад канец тэрміну знайшла іх. Вось яна ў час работы на сьлюдзе аслабела, павялі яе ў санчасьць і там адразу яна памерла.

Наведвалі нас розныя эпідэміі, як грып й дэзынтэрыя. Хварэла я адной і другой.

Помню, пачалі ў нас хварэць грыпам. Кожную хворую разам зь яе пасьцеляй забіралі з барака. І так, калі я захварэла, казалі ўзяць свой сяннік і выйсьці з барака. Павялі мяне ў гігіенічную палату, у якой адна пры адной па падлозе, як селядцы ў бочцы, ляжалі хворыя. Не было там дзе й ступіць, а на мяне крычаць: „Ложись!” Дзе легчы, адна на другую? Я стаю з высокай тэмпэратурай, а нада мной ізноў крычаць: „Кладись”. Наканец паклалі мяне на стале. Збівалі нам тэмпэратуру парашкамі й адразу выпісвалі. Ах, як тады мне галава балела, а я ўсё ня ведала ад чаго.

У часе начной працы на сьлюдзе некаторыя вартаўнікі пазвалялі нам сьпяваць. Сьпявалі пераважна Украінкі. Некаторыя мелі цудоўныя галасы. Як я любіла гэты сьпеў, як прыемна было працаваць тады! Сьпявалі розныя песьні вядомыя й новыя, складзеныя вязьнямі, у якіх расказвалі аб сваёй цяж-

кай долі ці выражалі тугу за бацькамі й родным домам. Ніхто з нас не спадзяваўся пабачыцца з роднымі. Хаця між намі й хадзілі розныя „парашы” (погаласкі) аб амністыі, аб нейкіх зьменах у Савецкім Саюзе. Толькі такая зьмена магла нам прынесці волю. Інакш нічога добрага нельга было спадзявацца. Крыміналісты часта мелі амністыю. Для іх былі іншыя законы, чым для палітычных. Парашы крыху й падтрымлівалі нас на духу.

Спаткаць можна было ў лагеры вельмі цікавых і вартасных людзей, але што з гэтага, як нас бесперапынна перакідалі зь месца на месца, як не з аднаго лагера ў другі, то хоць муселі перамяніць баракі! І так, бывала, вярнемся з работы, а тут нам кажуць браць свае рэчы й пераходзіць у іншы барак.

У кожным бараку былі месцы лепшыя й горшыя. Напрыклад блізка парашы ніхто спаць не хацеў. Вось пачуўшы, што перасяляюць у іншы барак хапалі свае рэчы й беглі, як найхутчэй, каб заняць лепшае месца. Зразумела, мацнейшыя былі першымі. Калі і ўдалося часам дабегчы раней, чым іншыя й заняць сабе лепшае месца, то ўсёроўна на ім я доўга не затрымалася. Прыбегла блатная й выгнала. А так важна было, побач каго чалавек спаў. Калі й трапіў нехта па сэрцы, то доўга зь ім не пабыў, бо зноў пры замене баракаў разлучыўся. І таксама часта перакідалі з аднаго лагера ў іншы. Тады з прыяцелямі наагул расставаліся.

Не ўсе ў лагеры працавалі цяжка. Лёгкай была праца ў бібліятэцы, у капцёрцы, санчасьці, гігіенічнай комнаце, брыгадзіра і г.д. Тых, якія працавалі на работах лёгкіх, называлі ў лагерах прыдуркамі. Яны адчувалі сябе лепшымі ад іншых. Хадзілі лепш апранутымі, лепш чым мы елі й лепш выглядалі. Былі імі пераважна тыя, якія займаліся даносамі, або мелі добрыя пасылкі й маглі, як кажуць, падмазаць, дзе трэба.

Спатыкалася ў лагеры й закаханыя адна ў вадной жанчыны. Адна зь іх была падобная да мужчыны, мела й валасы

падстрыжаныя так як мужчына й так як мужчына хадзіла толькі ў штанах, курыла, а другая была далікатная, жаночкая. Жанчын-мужчын было менш у лагеры й мелі яны вялікае паводжаньне. Часта зьмянялі сваіх партнёраў. Пакінутыя вельмі перажывалі, прабавалі пакончыць самагубствам, а адна, вельмі прыгожая і, здавалася, інтэлігентная Латышка пакінутая так „кабёлам” звар’явала.

Калі я працавала на сьлюдзе, мая гіпэртанія разьвівалася й галаўны боль усільваўся. А мяне ўсё парашкамі кармілі і з працы не звальнялі. Прымала я парашкі ад болю галавы па некалькі раз у дзень, а яны не памагалі. Часам кроку не магла ступіць, так у галаву катала. Галавой павярнуць не магла, а калі хто да мяне гаварыў, я паварочвалася да яго цэлым тулавам. Пасылка я не атрымлівала, пісала да цёткі Гэлькі, каб нічога не прысылала, бо мне ўсяго хапае. А тымчасам была такая галодная, што калі павялі ў гарнізон мыць падлогі і ўбачыла ў брудным вядры плаваючыя лісткі капусты, то падышла да гэтага вядра, выбірала лісты й ела. Мне ўсёроўна было, што ў гэтым вядры знаходзілася, пляваў у яго хто ці іншае рабіў.

Аднаго разу прыехалі да нас вязьні з Казахстана, з лагера, дзе знаходзілася Вэра. Між імі былі Вэрыны сяброўкі. Вось яны пабачыўшы, у якім я знаходжуся стане, напісалі лісты Вэры й Франку. Вэра тады працавала ў пашывачнай і паводзілася ёй лепш, чым мне. Адразу прыйшла ад яе пасылка, а ад Франка грошы. Магла я купіць сабе мёду й ён мяне падтрымаў.

Раней чым прыехалі да нас Вэрыны сяброўкі, даведалася я ад цёці Гэлькі, што памёр Славік. Прадчувала я гэта па сваіх снах. Усёцяж бачыла Вэру адну й такую сумную ды зьбяднелую. Калі я яе пытала дзе Славік, яна не магла вымавіць слова „памёр”. Паўтарала толькі: „Славік, Славік...” і я дагадвалася, што зь ім сталася. Атрымаўшы ліст з такой весткай у час абедзеннага перарыву, я пачала вар’яцець. Да крыві па-

дзерла сабе твар і рукі. Нагаварыла Бог ведае што надзіральніцы, да такой ступені разышлася, што мяне хацелі пасадзіць у карцар. Але быў добры нейкі начальнік, калі прывялі мяне да яго й я расказала, чаму я так зрабіла, сказаў паказаць атрыманы ліст і адпусьціў мяне. Ад таго часу адносіўся да мяне зь вялікай сымпатыяй. Калі толькі прыходзіў у барак, заўсёды пытаўся, ці перастала я ўжо плакаць.

У часе працы на сьлюдзе нам часта чыталі газету. Вось аднойчы чытаюць, як камсамольцы дабравольна паехалі ў Сібір на Ангару й пабудавалі электрастанцыю над ракой. Пачуўшы пра гэта ў цэху паўстаў вялікі шум і крыкі: „Якія камсамольцы там будавалі! Гэта мы там былі, там працавалі й мучыліся! Колькі там загінула нявінных вязьняў!”

Наш лагер знаходзіўся недалёка ад Ангары й многа жанчын над гэтай ракой працавала пры пабудове электрастанцыі.

Аднойчы так мне разбалелася галава, што я зусім не магла працаваць. Выйшла я й села перад цэхам. За мною выбегла брыгадзірка з крыкам, чаму не працую, а я й гаварыць не магу. Дабралася да санчасьці, дзе далі мне парашок. Праз гадзіну ці дзьве я зноў пайшла ў санчасьць па парашок. Якраз была там вольная доктар. Калі медсястра закрычала, што толькі што мне далі парашок, я сказала: „Мне-ж ён не памог, а я ад болю ўжо не магу вытрымаць”. Чуючы гэта доктар запыталася, ці мерылі мне калі-небудзь ціск крыві. На мой адмоўны адказ узяла яна апарат і зьмерыла мне ціск. Задрьжалі ў яе рукі, не магла знайсці маёй карты хваробы, а калі знайшла, загадала мне йсьці ў барак легчы ў пасьцель і не выходзіць заўтра на работу. Чуючы, што я сыплю на верхніх нарах і не магу на іх узлезьці, прыказала прывесьці брыгадзіра. Загадала ёй даць мне месца на ніжніх нарах. Брыгадзір сказала, што на ніжніх нарах сьпяць толькі хворыя ды інваліды. На гэта доктар адказала: „Знаю вашу брыгаду, у вас толькі адна цяжка хвора — гэта Катковіч”.

Ноччу я мела ўражаньне, што на мяне нехта наваліўся й душыць. Хутка пасья гэтага адаслалі мяне ў шпіталь, у якім прабыла я два месяцы, і вярнулася з IV катэгорыяй інваліднасьці. І так з першай катэгорыі пераскочыла я адразу ў чацьвёртую, каторую павінна была мець адразу пасья прыезду ў лагер. А я тры гады так цяжка працавала будучы хворай-інвалідам! Які быў у мяне тады ціск крыві, калі першы раз мерыла яго доктар, ня ведаю, мне не казалі. Раз толькі падгледзела, як запісалі 250/140.

Яшчэ калі я мела катэгорыю першую й працавала на сьлюдзе, кожную восень вазілі нас на сельхоз выбіраць бульбу. Калі я ехала туды першы раз, казалі нам узяць з сабою пустыя сяннікі. Прыехаўшы на сельхоз загадалі нам іх здаць, каб набіць саломай. Калі іх набілі, усе жанчыны кінуліся да сяннікоў і хапалі, які папала, а я, наіўная, думала, што кожны свой бярэ, бегала ад аднаго да другога свой шукаючы. Пакуль я так шукала, усе расхапілі, а я асталася без сянніка. Панесьлі ўсе свае сяннікі ў будынак, а я ня мела што несці. Занялі ўсю падлогу, а для мяне не было там месца й стаячага нават. Завяла тады мяне брыгадзірка ў пражарку, дзе вешалі мокрыя бушлаты й валёнкі, усю завешаную. Ад пары было душна й мляўка. Пасья цэлага дня працы на полі праводзіла я ноч на голай зямлі ў душнай пражарцы, сярод мокрых бушлатаў і валёнкаў. Выбіралі бульбу заўсёды позьняй восеньню, калі ўжо сьнег пачынаў падаць. Выбраная бульба адразу ў нашых пальцах мерзла й ніколі мы ня елі яе такой, як быць павінна. Працавалі ад цямна да цямна. Вярнуўшыся, ня мелі чым рук памыць і мылі іх сьнегам. Выбіралі бульбу рукамі. Давалі кожнаму баразну й нельга было адстаць ад іншых. Брыгадзірка ішла ззаду й правярала, ці чыста выбіраем. Былі мы такія галодныя, што на полі елі сырую бульбу.

Будучы ў шпіталі мы так сама працавалі. Хадзілі ноччу на кухню чысьціць бульбу. Там зьела я кавалак рыбы й атруці-

ляся. Ледзь мяне адрагавалі. Пампавалі жылот, мела высокую тэмпературу, была амаль непрытомная. У шпіталі я часта размаўляла з пажылой жанчынай, якая асабіста знала Леніна й была калісь вялікай рэвалюцыянеркай. Паходзіла зь Ленінграда. Расказвала мне вельмі многа цікавага. Сядзела яна дзюргі тэрмін.

Пасьля шпіталя пачала я працаваць у хлебарэзцы. Там мела хоць пад дастаткам хлеба й цукру. Але так было толькі сем месяцаў. Пасьля перавялі мяне ў другі лагер і зноў трапіла на сьлюду. У гэтым часе пазнаёмілася я з паняй Гражынай Ліпінскай¹¹², Марыяй Герман¹¹³, Украінкай Мысак¹¹⁴. З паняй Гражынай пры адным сталем сядзела на сьлюдзе. Гэта была вельмі цікавая Польшка, інжынер па прафэсіі. Цяпер яна жыве ў Варшаве. Пані Герман паходзіла зь Вільні. Вельмі кепска яна чула, але мела фэнамэнальную памяць. Умела яна вельмі прыгожа пераказваць кнігі, якія калісьці прачытала. Знала напамяць шмат беларускіх вершаў. Спалі мы на адных нарах — яна зьнізу, а я наверх. Яна была пасья вызваленьня ў Хыліцах, у доме састарэлых, там і памерла.

Пасьля сьмерці Сталіна ўсе мы пачалі пісаць жалабы. У лагеры палепшылі ўмовы жыцьця. Пачалі плаціць нам грошы, палепшылі харчаваньне, а хлеба мы мелі аж замнога. Арганізвалі нам розныя кружкі — шыцьця й кройкі, навучаньня чужых моваў, вязаньня і г.д. У крамах можна было купіць нешта з харчоў.

Пачалі звальняць з лагера. Найперш выпусцілі ўсіх Немцаў. Пасьля па чарзе й нас вызывалі й дахаты адпускалі.

Дачакалася й я вызваленьня. Месяцам раней атрымала тэлеграму ад Вэры, што едзе дамоў. Мне аб'явілі свабоду на другі дзень Каляд 1955 г. Звольнілі „со снятием судимости и поражения в правах”. Новы год 1956 спатыкала я ў цягніку ў выгядным вагоне з месцам да спаньня, бо мела я грошы й магла сабе такое месца купіць. Не вярнулася-б я дамоў, каб

не цётка Гэлка. Яна прыслала спраўку з сельсавета, што бярэ мяне на сваё ўтрыманьне. Колькі было людзей, якія пасья вызваленьня ня мелі куды ехаць! Былі старушкі, якія мелі на волі дзяцей, а іх прыняць не хацелі. І яны муселі да канца жыцьця астацца ў Сібіры. Трэба было бачыць іх распач! Выракаліся іх родныя дзеці, за якімі яны доўгімі гадамі тужылі!

Прыехала я ў Будслаў ноччу. Не хацела чакаць на станцыі да раніцы, дык пакінула ў нейкай хаце свой вузюлок і направилася ў мястэчка. Было цёмна й я зьбілася з дарогі. Пайшла полем па пояс у сьнезе. Ад станцыі да мястэчка было 3 кілямэтры. Я зайшла далёка, аж за двор Аскеркі. У канцы канцоў дабралася й да мястэчка. Праходзячы міма касьцёла затрымалася пры ім, увайшла на высокі ганак і ўкленчыла на ім сярод цёмнай ночы. Падзякаваўшы Богу за шчасьлівае вяртаньне ў роднае мястэчка, пайшла да цёці. Пастукала ў вакно й адазвалася. Выбегла яна зь дзядзем на спатканьне. Ubачыўшы мяне ў лахмоўцах, старым палатаным бушлаце й велізарных валёнках, расплакаліся. Паглядзяць на мяне — і зноў заплачуць... Вэры не было дома, яна гасьціла ў сьвякрухі ў Крывічах. Лягла я спаць у ложак з падушкай і пярэнай. Вэрыць не хацелася, што так выгодна сьпяць людзі. А я цэлых шэсьць гадоў пад галаву брудны бушлат падкладала.

Праз два дні прыехала Вэра й пачаліся бясконцыя расказы. Прыходзілі знаёмыя й трэба было пачынаць ізноў расказ ад пачатку.

У Будславе спаткаліся мы з Франкам і Пётрусем, а таксама з Мецькам Чантарыцкім, які ў тым самым часе вярнуўся дамоў з Калымы. Пражылі тут ад студзеня да кастрычніка. На жыцьцё зараблялі шыцьцём. Пасья абедзьве разьвіталіся зь дзядзькамі ды братамі й паехалі ў Польшчу — Вэру муж вызваў, а мяне брат стрыечны.

Вэраніка Катковіч-Клентак. Успаміны

Гадавалася я без бацькоў, бо рана паўміралі. Была ў цёткі Галены Галавач, сястры майго таты, у Будславе. Мела яна трох сыноў, старэйшых за мяне: Вітаўта (1909 г.) — жыве ў ЗША, Адольфа (1911 г.) — жыве ў Борным Сулінове (Польшча) і Лёніка – памёр у ЗША. Хата іх была вялікая і ўсім хапала месца. Там таксама сабіралася местачковая моладзь на вечарынкi. Спявалі мы беларускія песьні, ладзілі прадстаўленьні й танцы. Дзядзькі былі вельмі добрыя. Ужо будучы ў іх кончыла я сяміклясовую паўшэхную школу. Пазней забрала мяне дачка мамінага брата Яніна Вуйцік (па мужу). Яе муж Станіслаў быў інструктарам пажарнай стражы ў Лунінцы. Там паслалі мяне ў сярэдняю кравецкую школу. Вучылася ў ёй тры гады. Пасьпела яе закончыць да 1939 г.

Калі прыйшлі саветы, вярнулася ў Будслаў і там працавала на пошце. Закончыўшы тэлеграфічныя курсы ў Вілейцы, працавала пры тэлеграфе ў Крывічах. Там пазнала Стаха Клентака.

Як прыйшлі Немцы, вярнулася ў Будслаў да сястры — Анелі. Яна тады жыла яшчэ ў школе. Але ня мела ўжо працы й было небяспечна. У кастрычніку 1939 г. Анеля паехала ў Менск. Прыслала мне ліст, каб да яе прыехаць.

У гады вайны ў пэўнай ступені яна мною апекавалася. Анеля атрымала працу перакладчыцы ў гарадзкой управе Менску, а мне дапамагла ўладкавацца на вучобу ў Менскай мэдычнай школе пры шпіталі, у якім працавала доктар Надзея Абрамава. Калі вясной 1943 г. паявілася магчымасьць сарганізаваньня Саюза Беларускай Моладзі, доктар Абрамава ўзяла гэта на сябе.

Аднойчы прыйшла да нас (мяне і маёй каляжанкі Зосі Аляхновіч) і кажа: „Знаеце што? Немцы дазволілі нам арганізаваць Саюз Беларускай Моладзі, на падабенства як

у Польшчы было гарцэрства. Хто належаў да гарцэрства?” Я падняла руку. Сказала, што была дружиновай, так як і Зося Аляхновіч, якая прыехала з Варшавы. І мы пайшлі працаваць у СБМ. Самым важным была неабходнасьць уключэньня ў арганізацыю сьведамых, адданых беларускай справе маладых людзей. З хвіляй стварэньня СБМ др.Абрамава была назначана галоўнай кіраўнічкай юначак. Мяне яна-ж паклікала на сваю заступніцу й кіраўнічку юначак горада Менска. Я канцэнтравалася галоўным чынам на працы з дзяцьмі.

Як мы пачыналі? Найперш бегалі па школах. Там дырэктары нас спатыкалі, сабіралі дзяцей. Сустрэкаліся зь дзяцьмі, праводзілі гутарку. Усьведамлялі іх нацыянальна, расказвалі пра беларускія песьні й танцы, чыталі вершы: „Беларуская зямліца мяне ўзгадала, над зямлёю беларускай песьні мне сьпявала. Гэта мова і край родны над усё мне мілы, не магу іх адцурацца да самай магілы, не магу іх адцурацца як рукі, як вока, няхай слава Беларусі плыве ў сьвет шырока”. Гэтага вась я вучыла сваіх юначак. І ўсе песьні: „Люблю наш край...” і другія, і танцы: лявоніху, крыжачок, юрачку... Я сарганізавала такія заняткі для дзяўчат пры касьцёлах, пры цэрквах. На адных занятках займаліся вышываньнем. Была адна такая настаўніца, якая надта прыгожа вышывала — называлася Ананіч. Яна вучыла дзяцей беларускіх узораў, арнамэнтаў. Пры царкве быў настаўнік, які вучыў рабіць штучныя кветкі.

Мяне вельмі дзеці любілі. Як ішла па Менску, то падбягалі да мяне, хваталі за руку, за спадніцу, каб толькі быць бліжэй і казалі: кіраўнічка Вэраніка, ідзём пасьпяваць, ідзём патанцаваць. Я зараз зьбіралася. Там каля царквы быў пляц і мы рабілі кола й танцавалі беларускія танцы, сьпявалі. Але быў аднойчы такі выпадак: іду я зь дзяцьмі да сваёй хаты на Інтэрнацыянальнай, яны крычаць каб пасьпяваць

і патанцаваць; мы робім кола, а тут раптам выбягае хлапец і крычыць: „Кіраўнічка Вэраніка, уцякайце, бо вас партызаны хочуць забіць” і я тады хутка ўцякла ў хату. І так дзеці мяне абаранілі. А ад партызанаў многа хто загінуў. Мне вельмі добра працавалася з Зосяй Аляхновіч. Вечарам заўсёды справаздачу давалі др. Абрамавай. Надзея Абрамава была псыхіятрам. Працавала ў псыхіятрычным шпіталі і ў шпіталі, дзе была наша школа.

Памятаю, як ў руінах Менска зрабілі агарод і юначкі нашы сеялі градкі, а плёны насілі ў дзетсад, бо там дзеткі пухлі ад голаду. Арганізацыйная праца захапіла мяне поўнасьцю. Арганізавала выхаваўчую працу ў нацыянальным духу й народнай культуры сярод дзяцей і наймалодшых юначак. Апрача таго мне быў даручаны нагляд над курсамі для кіраўнічак юначак у Драздах пад Менскам, і агульнаарганізацыйная праца ў штабе СБМ. З боку нямецкага Остміністэрыюм нагляд над СБМ у Менску меў нейкі Шульц¹¹⁵, а над юначкамі – жанчына Грозэман¹¹⁶. Немцы, вядома, мелі сваю мэту – выкарыстаньне моладзі, а нашае кіраўніцтва імкнулася да процістаўнай мэты. Мы імкнуліся абуджаць нацыянальную сьведомасьць і патрыятычныя пачуцьці адказнасьці за сваю бацькаўшчыну й павіннасьці змаганьня за яе вызваленьне. У сувязі з тым між нашым кіраўніцтвам і прадстаўніцтвам нямецкага боку была паўсюдная супярэчнасьць, якая ўскладняла працу, стварала небясьпечныя сытуацыі, уключна з арыштамі працаўнікоў кіраўнічага штабу й пагрозамі зьнявольеньня шэфправадніка. Сытуацыю, у вялікай ступені, лагодзіў Вільгельм Кубэ¹¹⁷, які быў прыхільнікам нашай арганізацыі й процістаяў да іншых акупацыйных уладаў, асабліва паліцэйскіх, зь якімі часта ўдаваўся ў канфлікты. Нягледзячы на ўсе цяжкасьці ваенных умоваў і небясьпекі з боку бальшавіцкага й польскага падполья, а таксама й галоўнага ў тым часе

акупанта – Немцаў, моладзь неспадзявана энтузіястычна гарнула ся да СБМ. У канцы чэрвеня 1944 г. у СБМ гуртавалася прыблізна каля 45 тыс. юнакоў і дзяўчат.

Мы ўцякалі зь Немцамі перад прыходам бальшавікоў. Да эвакуацыі з бацькаўшчыны ніхто не прымушаў, але амаль уся вышэйшая і кіраўнічая кадра СБМ выяжджала зь Беларусі.

З доктар Абрамавай мы ехалі разам у Нямеччыну. Калі выехалі за Менск — а ехалі цягніком і СБМ, і БЦР, і жаўнеры — аказалася, што былі ўзарваныя пуці. Мужчыны выйшлі, паклалі рэйкі і мы паехалі далей на захад. Было нас каля 40 вагонаў. Раптам наехалі на падложаную міну і каля 10 вагонаў паляцела ў паветра. Загінула шмат жаўнераў і людзей са Смаленшчыны.

Завезлі нас у Мальту ў Альпы, дзе згуртавалася кіраўніцтва СБМ. Пасля перавялі нас у Бэрлін-Штандаў Вэст. Адтуль я была назначана ў Катэн. У канцы вайны перавялі мяне ў працоўны лагер пры фабрыцы Юнкерса ў горадзе Дэсаў у Саксоніі. У лагеры тым было каля 300 беларускіх дзяўчат і каля 1500 хлопцаў, прывезеных Немцамі ў большасці з паўночна-ўсходняй Беларусі. Тут пачалася сапраўды ахвярная праца. Так як і іншыя сяброўкі, я старалася перад усім аказаць як найбольш сэрца і ласкі дзецям, заступіць ім хоць часткова маці. Прыходзілася ўсяго дабівацца сілай – ваяваць за лепшае харчаваньне дзяцей, за карацейшы дзень працы, за дазвол на навуку, за лекарскую апеку. У вялікай ступені ўсяго гэтага дабіваліся. Немцы пераканаліся, што ад стаўленьня да нашых дамаганьняў залежыць якасьць і вынік працы. У палове красавіка 1945 г. паліцыя выгнала нас — пад пагрозай расстрэлу ў выпадку непадпарадкаваньня — з дзяцьмі і тысячамі іншых чужаземных працаўнікоў з Дэсаў. Пасля 12-гадзіннага маршу, перапыненага кулямётнаю стральбою з самалётаў, наш канвой раптоўна згубіўся. Мы апынуліся ў лесе, недалёка горада

Цэробст, пакінутыя ўласнаму лёсу. У лесе ініцыятыву перанялі мужчыны. У здабываньні ежы рабілі падходы на вясковыя капцы з бульбаю, якія знаходзіліся за лесам. Да мужчынскіх даручэньняў належала капаньне акопаў у лесе, якія зьберагалі ў дзень ад налётаў, а начамі ад холаду. Сілы аднак трацілі мы з кожным днём. У выніку нарады паставілі дамагацца дазволу на вяртаньне ў Дэсаў. Аднак дабрацца туды нам не ўдалося. Над Мульдай (прыток Эльбы) затрымалі нас амэрыканскія жаўнеры, а неўзабаве прыйшлі іх ўсходнія саюзьнікі. Пераход у абшар дзеяньня амэрыканскай арміі быў забаронены пад пагрозай расстрэлу. Дзяцей перанялі ад нас Расіяне. Гэта было драматычнае расстаньне. Пасьля ня менш драматычных прыгодаў мы з Анеляй навязалі сувязь з польскай вайскавай місіяй у Бэрліне й там працавалі. Мяне звольнілі з працы ў 1948 г. і загадалі выехаць у Польшчу.

Што сталася з доктар Абрамавай, я дакладна ня ведаю. Яна ўзяла на выхаваньне зь сірацінца дзяўчынку, бо сваіх дзяцей ня мела. Яе муж загінуў з рук бальшавікоў. Яе бацька быў мастаком у Менску. Др. Абрамава ўступіла ў кляштар у Мюнхене, а яе дзяўчынку – казалі – партызаны адабралі і ўтапілі ў возеры.

Прыехала ва Ўроцлаў. Тут адшукала сваю першую сымпатыю Стася Клентака з Крывічоў. На пачатку ліпеня 1949 г. выйшла за яго замуж. Працавала ў ваяводзкай управе. 12 жніўня прыйшлі мяне арыштаваць. Вярнуліся мы з мужам з працы й хацелі адпачыць, а нашая гаспадыня кажа, што нехта прыйшоў да мяне. Яны запыталі мяне ці я належала да СБМ. Я прызналася. Адзін быў даволі сымпатычны, як быццам мне спачуваў. А другі крыкнуў: „Rewizję robimy u rapni!” Я пабегла пераляканая да мужа, каб паведаміць яго пра рэвізію. Але ў нас нічога не было. Тады мяне забралі з сабой. Я была ў летняй блюзцы. Нават нічога з сабой не ўзяла. Я ня

ведала, што яны мяне арыштуюць. Сказалі, што спраўдзяць дакумэнты. Завялі мяне ва УБ (Urzędu Bezpieczeństwa). Бачу, там пад сьцяной стаяць мужчыны з рукамі паднятымі ўверх. Я падумала, што й мяне зараз туды паставяць. Пачалі мяне дапытваць: „Była pani w Sąjuzie Biełaruskaj Moładzi?” – Так. – „To pani jest arestowana.” Сямёх убоўцаў павялі мяне на вакзал і загадалі да нікога на вуліцы не азвацца. Завялі мяне ў міліцыйны пакой і затым у цягнік. Месца ўжо было прызначана. Быў там яшчэ адзін мужчына. Прыехалі мы ў Варшаву. Завезьлі мяне ў Міністэрства Бяспекі. Сьледчы запытаў: Пані Анеля Котковіч? Было гэта на вул. Кашыковай. Завялі мяне ў падвал, у вельмі малую цэлю, 1,5 на 2 м. Згары проста ў вочы сьвяціла мне лямпачка. Я не магла нічога есьці ані піць. Усё плакала й крычала. Са мной была Сальця, жонка Гішпанца. Яна прасіла, каб я ня плакала. І сапраўды на другі дзень я перастала плакаць. Паколькі я не дала рады есьці, Сальця зьядала й маю порцыю. Я надта дрэнна сябе адчувала. Яшчэ ня ведала, што я цяжарная. Адночы, выносячы „парашу”, самлела. Неўзабаве даведася, што Анеля ў суседняй камэры.

Мяне перавялі ў другую цэлю. Там сядзелі 4 жанчыны. Было вельмі цесна. Як ляглі, то не было як павярнуцца. У лістападзе 1949 г. мяне выклікалі, далі вайсковае паліто й сказалі: „Pani jedzie do domu”. Але не відаць, каб я ехала дадому. Завезьлі мяне на Прагу. Гляджу: пад’яжджаем пад браму, кіроўца затрубіў, брама адкрылася. Гляджу – а там салдаты савецкія. Вядуць мяне на гару. А там пракурор і кажа: „Каго вы мне прывезьлі? Цяжарная, бяз вопраткі, а тут зімна.” І кажа мне: „Пішыце мужу, каб вам прыслаў вешчы.” І праўда, я напісала, каб муж прыслаў мне абутак, паліто. Муж пераслаў мне футра, кашулі начныя, райтузы, папуці, 2 сукенкі, нагавіцы, і даў маю ашчадную кніжку. Пракурор быў даволі сымпатычны. Запытаў, што мне купіць за гэтыя

грошы. Я папрасіла купіць коўдру й сахароў. Гэтая коўдра мне вельмі дапамагла. У маёй цэлі стаў ложка з матрацам, у якім было поўна блохаў. Так мяне абскочылі, што я пачала крычаць. Мая рука была чорная ад іх. Я папрасіла, каб забралі ад мяне гэты матрац. І я 4 месяцы на голых дошках спала прыкрываючыся сваёй коўдрай і футрам.

Пасьля новага 1950 года павезлі ў Легніцу. Я, адзіная жанчына, і 10 мужчын ехалі ў халодным таварным вагоне. Куды нас везлі, ніхто з нас ня ведаў. Адгароджаны ад вязьняў жалезнай кратай, нас вартаваў жаўнер з хуткастрэльнаю зброяй. Абрануты ў кажух і валёнкі, ён быў нашым уладаром, без дазволу якога нельга было варушыцца, гутарыць, нават спраўляць фізіялягічныя патрэбы. У Легніцы, у савецкай контрразведцы, аказалася — на іронію — што я зусім не арыштаваная, а толькі падрыхтаваная да „на родину”. У сувязі з тым мне дазволілі пагутарыць з доктарам, завялі ў баню, пасялілі ў чыстую, але турэмную камэру. Далі мне матрац, добра кармілі. Ідылія трывала аднак коротка. Недзе пасьля 10 дзён, на пераломе студзеня й лютага 1950 г. вывезлі мяне зноў этапам у таварным вагоне ў Брэст. У брэсцкай турме ўжо не цацкаліся. Швырнулі мяне ў камэру, дзе былі чатыры бытавыя вязьняркі — што працавалі ў кухні — і ў камэру амаль не вярталіся. Ноччу заатакавалі мяне пацукі, ды такія нахабныя, што я не магла ад іх абараніцца. Сьцягвалі зь мяне коўдру й прасьцірадла. Я нарабіла істэрычнага крыку. Раніцай мяне адтуль вывелі. Дабілася размовы зь нейкім турэмным начальнікам – палкоўнікам. Я пра ўсё яму расказала: і пра цяжарнасьць, і пра пацую. На яго загад перасялілі мяне ў іншую камэру, зь якой неўзабаве завялі пад эскортай на вакзал. У Менск везлі мяне ў спальным вагоне, у асысьце ахвіцэра КДБ. Там мяне сустрэлі й на машыне павезлі ў турму КДБ па вуліцы Камсамольскай. Турму тую вязьні называлі „амэрыканкай”. Тут павялі мяне

на размову з начальнікам турмы й пракурорам, якія пацьвердзілі, што да гэтага моманту я была „вольным грамадзянінам СССР”. На заканчэньне гутаркі начальнік паведаміў мяне ахвіцыйна, што пракурор накладае на мяне арышт, падае следству й прад’явіў „ордэр на арышт”. У „амэрыканцы” я таксама месца не сагрэла, бо перавялі мяне ў турму па вуліцы Валадарскай, дзе 21 сакавіка 1950 г. нарадзіўся мой сыноч — Славік. Такі быў худзенькі — адны скура ды косьці. Але ў маіх грудзях было многа малака й Славік папраўляўся на вачах.

Першы месяц мяне не турбавалі. Пасьля цягалі на дапросы зь дзіцём. Маім сьледчым быў старшы лейтэнант Кутузаў. Дапытваў мяне: „Што вы рабілі ў СБМ?” — Сьпявалі беларускія песьні, танцавалі — адказвала. А ён тады кажа: „А какой черт вас просил, чтобы вы при немцах пели эти песни?” — Мы сьпявалі „Люблю наш край..”, а яе-ж напісала беларуская паэтка Канстанцыя Буйла. Кутузаў быў неўраўнаважаны. У залежнасьці ад настрою — раз быў агрэсіўны, іншы раз — людзкі і ўдаваўся ў гутаркі. Наогул сьледства было цяжкае, але ў параўнаньні з тым, што мяне чакала ў этапах падарожжа ў лагер ды ў самім лагерах — гэта можна назваць камфортам. Галоўным закідам супраць мяне была антысавецкая нацыяналістычная дзейнасьць у СБМ. Прычым праца ў галіне нацыянальнага ўзгадаваньня разглядалася як нацыяналістычная й гэта кваліфікавалася як здрада. Практычна, матыў закіду ў калябарацыі — раздуты савецкай прапагандай — ня быў прадметам зацікаўленьня сьледчага. Галоўным для яго было даказаць маю сьвядомую, антысавецкую нацыяналістычную дзейнасьць. Кутузаў добра ведаў, што я заўсёды была акружаная дзяўчытамі або дзяцьмі, знаў маё заданьне, аб якім я ужо ўспамінала. Дзеля пабольшаньня маіх „злачынстваў” залічыў да іх ліку між іншым: удзел у сьвяткаваньні 25-годзьдзя Віленскай

Беларускай Гімназіі, удзел у паховінах замардаванага прафэсара Вацлава Іваноўскага, прысутнасьць на II Кангрэсе.

У Менску сустрэлася я зь сястрой Анеляй. Было гэта на судзе Янкі Жамойціна. Так мы ўтраіх пабачыліся. Анеля таксама сядзела ў гэтай-жа турме, што і я. Час ад часу ўдавалася мне яе ўбачыць на калідоры турмы. З Анеляй атрымалі па 10 гадоў знявольеньня ў ісправительно-трудовых лагерях.

Пад канец кастрычніка 1950 г. павезьлі мяне з дзіцём ды іншымі вязьняркамі ў лагер. Падарожжа адбывалася этапамі зь перапынкамі ў турмах: Масквы, Горкага, Арзамаса, Сьвярдлоўска, Петрапаўлаўска, Караганды, Карабаса. Урэшце я трапіла ў Кінгір, у жаночы лагер.

У этапах чыгуначнага падарожжа мне з дзіцём прыходзілася займаць месца заўсёды на найвышэйшай, трэцяй паліцы. Самая нязручная, але найменш абдуванай халодным паветрам, асабліва ў час доўгіх праверак, пераліку вязьняў і г.д., калі дзьверы вагона былі адчыненыя. Атрыманых на падарожжа прадуктаў: салёнай рыбы й хлеба, мусіла хапіць толькі мне, бо Славіку адпаведная доля не прадугледжвалася. Карміла я яго толькі сваім малаком, якога лёс, на шчасьце, не паскупіў. Малаком я яго ня толькі карміла, але й абмывала, бо не было іншай магчымасьці. Прасьвет між паліцаю й стольлю вагона быў такі невялікі, што можна было толькі ляжаць ці аперціся на локці. Карменьне Славіка і ўтрыманьне яго ў сякой-такой гігіене было сапраўднай пакутай. Сыноч мімікай папярэджваў аб сваіх фізіялягічных патрэбах, чым дапамагаў мне зьберагчыся ад многіх клопатаў і забруджэньня. Да горада Горкі ехала са мной у вадным вагоне сястра Анеля, і ў самы цяжкі час яна мне вельмі дапамагла. Першы этап скончыўся ў Маскве, дзе загналі нас у бутырскую турму. Камэры былі запоўненыя вязьнямі. У куце стаяла параша, якая мамантальна запаўнялася. Але нашы намаганьні

вынесьці яе ці выпусьціць людзей у туалет заставаліся без рэакцыі з боку турэмнага надзору. Неўзабаве пацякло ўсё й камэра напоўнілася смуродам. На шчасьце нядоўга нас там трымалі.

На наступнай перасылцы ў Горкім завялі нас у лазню, а адзеньне ўзялі на пражарку дзеля дэзынфекцыі. Усіх нас там было 20 голых жанчын, цесна, нельга павярнуцца, а я са Славікам на руках. Раз душ цёплы, раз – халодны – гэта так страшна. Не ўдалося нам з Анеляй адваяваць пасудзіны на ваду, і ўрэшце трапілі толькі пад халодны душ. Сяк-так абмыліся самі й крыху абмылі Славіка. Выйшлі з лазні, а на двары холадна. Шчасьце ўсё, што я мела сваё футра, хаця з пражаркі атрымала яго пакурчанае ды цеснае. Абтуліла ім Славіка, каб не замёрз. Там мы разлучыліся зь сястрой — яе павезьлі ў іншае месца, не даўшы нам нават магчымасьці разьвітацца.

Праз пару дзён далей на этап. Сьвярдлоўск. Прыяжджаем — а там людзей поўна: і жанчыны і мужчыны. Там палягалі, хто дзе мог – хто на нарах, хто на зямлі. Перасыльны пункт у сьвярдлоўскай турме запамятаўся калёняй прусакоў, што залазілі ў кожную шчыліну й выбівалі людзей з апошніх сілаў, не даючы адпачыць. Там сустрэлася і з чалавечнасьцю. Нейкія старэйшыя ад мяне беларускія жанчыны зь іншага этапу зьвярнулі ўвагу на мяне, паўжывую ад зьнямогі й прынеслі сухары з хлебам. Успамін пра гэтае здарэньне да сёньня застаецца жывым і ўзрушаючым. Сын мой, на шчасьце, разьвіваўся на тых умовах задавальняюча, а псыхічна – нават вельмі добра. Быў ён вясёлы, яго ўсе любілі. Са Сьвярдлоўска сталі нас рассялаць у рабочыя лагеры. Мяне вывезьлі на перасыльны пункт у Петрапаўлаўск, адтуль накіравалі пачаткова ў Караганду, а пасля ў Карабах. Увесь час везьлі ў кузаве грузавога самаходу. Нарэшце пасялілі у карабаскім мужскім лагеры ўзмоцненага рэжыму, у не-

агрэтым памяшканьні з нарамі без пасьцелі — адны дошкі. На шчасьце й там знайшліся добразычлівыя людзі. У лагернай адміністрацыі былі Японкі з спрадвечнымі традыцыямі культу дзіцяці. Вось яны й ратавалі мяне й Славіка ад голаду, хаця за гэта пагражала ім немалая кара. Працістаўнымі гуманным адносінам вязьняў, былі жорсткія адносіны да мяне лагернага надзору. Праз некалькі дзён загадалі сабірацца на далейшы этап. Поўная надзеі на заканчэньне цяжкасьці падарожжа, абвінула Славіка ў коўдру, схапіла валізачку з рэчамі й выйшла. Канвой пяці жаўнераў і ахвіцэра КДБ прыняў мяне за паквітаваньнем. З лагера вывелі на ўзгорысты стэп. Ішлі пяшком. Я з коўдрай й сынам на руках. Таксама яшчэ несла іншыя свае рэчы. Ішла і падала — так было цяжка. Праклінала канвайраў, паступова трацячы апошнія сілы. Прасіла іх, каб дапамаглі. „Нельзя, не разрешаецца” — чула ў адказ. І так ішла 5 кілямэтраў. Дарога замерзшая, курганы, мароз – 30 градусаў. Дайшлі мы ледзь да чыгуначнай станцыі. Пабачылі толькі наш цягнік; як ехаў, так і паехаў. Не затрымаўся на гэтай станцыі. Зьдзічэлы ад злосьці канвой увёў мяне ў закураны, перапоўнены людзьмі пакой, якія суткамі чакалі на цягнік. Я аперлася аб сьцяну ледзь жывая й абясьсіленая. Тады ахвіцэр загадаў ісьці назад. Аднак не змагла зварухнуцца ад стомленасьці ды болю ў кожным суставе ног, рук, у кожным кавалачку цела. На штурханцы жаўнераў таксама не рэагавала, а ў канцы, не вытрымаўшы, стала крычаць на ахвіцэра, каб выканаў пагрозу, скіраваную да мяне ў дарозе ды застрэліў нас. Сярод нясьмелых спачатку людзей узрастаў непакой. Урэшце некалькі жанчын, а за імі й мужчыны, сталі бараніць мяне: „Што вы, ня бачыце, што жанчына ледзь жывая, ня мае сілы ісьці зь дзіцём”. Канвой дзесьці прапаў і людзі сталі памагаць мне ўціхамірыцца самой ды супакоіць Славіка. Сярод ночы канвой зноў зьявіўся. Жаўнеры схапілі дзіцё ды мяне пад

рукі, вывелі ў марознае надвор'е й кінулі нас абодвух у запрэжаныя сані, што прыгналі з перастрашаным Казахам. Завезьлі нас назад у лагер. Утаўкнулі ў той самы халодны барак усіленага рэжыму, каб праз тыдзень ізноў паўтарыць мукі падарожжа. На гэты раз далі мне дзіцячыя санкі, якія крыху аблегчылі мае мукі, але выварочваліся штораз на буграватай сьлізкай дарожцы. На цягнік усё-такі мы пасьпелі. Прыехаў цягнік ды паехалі ў Кінгір. У ім нейкія людзі так хацелі ўзяць майго сына — лекарка й яе муж маёр. Яны казалі: „Вас павязуць у лагер, там ваш сын не перажыве, а ў нас будзе яму добра”. Я аднак не магла расстацца са сваім Славікам.

У студзені 1951 г., пасля двух месяцаў кашмарнага падарожжа, я апынулася ў жаночым лагеры ў Кінгіры. Мяне адразу „запраглі ў ярмо”. Працоўны час для вязьнярак трываў 10 гадзін у суткі. Адзін дзень у месяцы быў вольны. Праца мая была цяжкая: земляныя выкапы пры пабудове мосту, па пояс у вадзе. Выладоўваньне вапны ці вугля, разгрузка цэмэнту, што пранікаў у дыхальныя органы, у вочы й праз адзеньне прыліпаў да спацелага цела. Разгрузка дрэва вымагала сілы й была вельмі небяспечнай. Панаваў голад, а тут яшчэ трэба было карміць грудзьмі Славіка. Хлопчык прывык выключна да матчынага малака, якога на шчасьце ў мяне ўвесь час хапала. Славік быў асалодай той горкай долі. Хоць яму ня споўніўся годзік, ён прывык да лагерных умоваў. Быў вясёленькі, кожны дзень вітаў мяне з радасьцю, і не гараваў, калі пакідала яго няням. Добра разьвіваўся. Усіх ён радаваў. Ідылія аднак трывала нядоўга. Калі хлопчыку споўнілася год і тры месяцы, у канцы траўня 1951 г. адабралі ў мяне дзіцятка й перамясьцілі ў дзіцячы садзік, які знаходзіўся па-за тэрыторыяй лагера. Маленькі й там пачаткова быў спакойны, чакаючы мяне. На жаль, дарма. Мінуў звычайны час расстаньня, рабочы дзень, і не дачакаўшыся

мяне, стаў непакоіцца й плакаць. Прывыкшы да грудзей і за-непакоены маёй адсутнасцю, не прымаў ніякай яды. Без перапынку плакаў і зваў маму. Мае намаганьні пабачыцца зь дзіцём, каб хоць накарміць яго, заставаліся беспасьпяховымі. Урэшце рэшт, на адзінаццаты дзень канвой завёў мяне ў дзяцінец. Поўную надзеі на сустрэчу са Славікам, прывялі мяне да паўпрытомнага, засінелага ад голаду, з уздутым живоцікам дзіцяці; пабуджанага час ад часу сутаргамі бяссьільнага плачу. Я спрабавала ратаваць дзіцё. Было аднак запозна. Славік не рэагаваў на мае пяшчоты. Перамагло яго тое пекла, якое дзяліў са сваёй маці.

6 чэрвеня 1951 г. памёр мой сыноч. Як на зьдзек загадалі пахаваць яго на праўдзівых могілках, дзе хавалі „вольных”, каб гэтакім чынам даць доказ, што ён не лічыўся „ЗК”. Каб не павялічыць статыстыкі лагернай сьмяротнасьці. Мне не дазволілі быць на паховінах. Пазбавілі права быць хаця сьведкам адданьня чужой зямлі таго, хто было маім жыцьцём, надзеяй, радасьцю, часткаю самой сябе. Магілу адзначыла бесканвойная жанчына, якая паставіла на ёй крыж з надпісам імя й датай паховінаў. Ужо пасья сьмерці Сталіна добразычлівы, сасланы ў Казахстан зямляк, нейкі Рушчыц, уладзіў магілку й паставіў жалезны крыж.

Пасья сьмерці Славіка, сілы мяне зусім пакінулі й я была блізкая да маральнага зламання. Лагерныя ўмовы, хаця вынішчаюць людзей фізычна, аднак ствараюць магчымасьці маральнай сэлекцыі зьняволеных. На шчасьце, мяне акружалі сябры нядолі, беларускія дзяўчаты, стойкія псыхічна ды маральна. Дзякуючы ім мне ўдалося вытрымаць і гэтую пробу лёсу. З некаторымі зь іх падтрымоўвала доўгую сувязь. Перапісвалася з Жэняй Шастак¹¹⁸ з Карэліч (напісала верш прысьвечаны Славіку), Верай Касмовіч¹¹⁹ з Гарадзеі, Надзеяй Дземідовіч¹²⁰ са Слоніма. У 1993 г. я іх адведала. У лагеры маімі сяброўкамі былі таксама: Фрося Корч з Баранавіч, Соня

Дэрфіль з Маладэчна, Вольга Поляк з Палесься, Ірэна Воўкава зь Вілейкі, Ніна Карлаўна з Воршы¹²¹. Была там і Жэня Шэфер¹²² зь Віцебску — жонка вядамага ў СБМ здольнага арганізатара — менскага кіраўніка моладзі, Сяргея Бузака¹²³. Але яна, хаця спагадала нам, аднак цясьней трымалася асяродзьдзя рускіх бытавых вязьнярак, з прычыны выконваньня функцыі ў лагернай адміністрацыі.

Крыху пра лагер у Кінгіры. Жаночы „спэцлагер” быў разьдзелены гаспадарчым дваром ад мужчынскага лагера, з 12 тыс. вязьняў. Зразумела, кожны з лагерных пунктаў меў сваю 3-мэтравай вышыні сьцяну па ўсіх баках, над якой быў яшчэ зьвітак калючага дроту. Па лагерным боку сьцены ў вадным і другім лагерах былі яшчэ адгароджаныя калючкай „забароненай зоны”. Уваход у „хоздвор” быў толькі звонку (але з лагера). Дзеля функцыянаваньня такіх двух зборышчаў людзей, ды яшчэ жыхароў пасёлка Кінгір (каля 30 тыс.), „хоздвор” мусіў быць адпаведна забясьпечаны рознымі прадуктамі харчаваньня.

У траўні 1954 г. у мужчынскі лагер прывезьлі групу вязьняў з іншых лагерных пунктаў. Тыя вязьні расказалі, што ў іншых лагерах пасья сьмерці Сталіна ўмовы паступова палепшыліся: сталі крыху плаціць за працу ды за тыя грошы можна было купіць хлеб, папярсы й іншыя рэчы. Тады змабілізаваная група адважнейшых хлапцоў паставіла перад лагернай адміністрацыяй патрабаваньні: скараціць працоўны дзень да 8 гадзін, выдзеліць у месяцы 4 вольныя ад працы дні, плату за працу, неабмежаванай перапіскі, непрасьледаваньня сем’яў зьняволеных, незачыняньня нанач баракаў, правядзеньня супольных культурных імпрэзаў з жанчынамі, паляпшэньня харчаваньня й г.д. Адмоўная рэакцыя камэндатуры выклікала актыўны супраціў і 16 траўня 1954 г. адбылася атака на камэндатуру. Быў праведзены вылам у сьцяне гаспадарчага двара, апанаваньне вартаўнічых

вышкаў і вылам у сьцяне жаночага лагэру. Мужчыны аб'явілі бунт, уварваліся ў жаночы лагэр і прызвалі жанчын да аб'яднаньня сіл. Нагаварваць доўга не прыйшлося. На загад лагэрнай аховы разысьціся жанчыны стварылі жывую сьцяну супраціву, якая не прапусьціла ў лагэр жаўнераў аховы. Не памаглі пагрозы, штурханьні ані вадзяныя гарматы. Жанчыны вытрымалі боль сякучай халоднай вады й паднялі страшэнны крык, што выклікаў жудаснае ўражаньне. Асаблівай адвагай і ініцыятывай у гэтай акцыі жанчын выказалася мая сяброўка са Слоніма — Надзя Дземідовіч. У лагэры хутка стварыўся паўстанчы камітэт пад кіраўніцтвам зьяволенага былога палкоўніка Кузьняцова. Лагэр сталі ахоўваць вязьні. Была загадана жорсткая дысцыпліна. Камітэт дзейнічаў спраўна. Да супрацоўніцтва згуртаваў розных спэцыялістаў, вёў безупынна, але й беспаспяхова, перагаворы з прадстаўнікамі КДБ; пачаткова мясцовымі, а пазьней з Масквы. У міжчасе вязьні наладзілі, хаця слабенькую, але ўсё-такі радыёстанцыю, сталі друкаваць лістоўкі, наладзілі балёны, якія напоўненыя лістоўкамі высылалі ў паветра. Кнаты, насычаныя нафтай, даводзілі агонь да балёнаў. Тады яны разрываўся, а вецер разносіў лістоўкі па стэпе. Увесь полк жаўнераў сабіраў тья паперкі, каб не дайшлі да суседніх лагэраў: Джэз-Гэз-Гану. Чэкісты нібыта цягнулі перагаворы, каб мець час на прыход войска, якога сьцягнулі 2 палкі. 24 чэрвеня 1954 г., на досьвітку ў лагэр уварваліся танкі Т-34. Прабываючы сьцены, нішчылі ўсё, што было перад імі, таксама ўцякаючых у паныцы людзей. За танкамі йшла пяхота, якая таксама кулямётамі ды аўтаматычнай зброяй касіла людзей. Пасьля таго агню, вадою й газамі выганялі з баракаў ацалелых людзей. Гналі іх на чыгунку й адпраўлялі ў Сібір. Асаблівым садызмам адзначаўся апэратыўны лагэрны ахвіцэр Беляеў, які сам расстрэльваў таго, хто паявіўся на яго вачах. Так

кончылася барацьба за мінімальныя чалавечыя правы. Масавыя паховіны памардаваных адбываліся за лагернай зонай у невядомым месцы. Мне неяк удалося перажыць і гэты кашмар. Суд над уцалеўшымі сябрамі арганізацыйнага камітэта адбыўся вясною 1955 г., зь якім вынікам — ня ведаю.

Усё-ж умовы сталі крыху лягчэйшымі. Я атрымала працу ў лагернай швальні. У 1956 г. дачакалася звальнення ў выніку перагляду справаў палітычных вязняў Вярхоўным Саветам СССР. Пачаткова паехала ў свой родны Будслаў. Там спаткалася з вольнай ужо сястрой Анеляй і братам, які вярнуўся з Варкуты. Хутка атрымала ад мужа запрашэньне на выезд у Польшчу. Думала, што можа ён каго сабе за 7 гадоў знайшоў і напісала яму гэта. Але муж хацеў, каб я да яго прыехала. Не дазваляў мне працаваць. Нарадзіла я двое дзяцей: Зося й Кшыся. Адноўчы вычытала аб'яву аб працы для краўчыхаў. Я-ж закончыла кравецкую школу й вырашыла пайсьці працаваць.

Верш Жэні Шастак пра Славіка

Сынку маленькі, народжаны вязьнем
У мурax сьцюдзёнай сталічнай турмы,
Раней, чым сьвет божы,
Ты краты пабачыў.
За кратай да неба цягнуліся дымы,
Што пядзю блакітна сінеючы ў далі
Над верхняю шыбу акна,
Чорнай пялёнкай усьцяж засьцілалі
Хаваючы блескі і сонца і дня.
Сыну мой любы,
Прайшоў ты са мною
Усе мукі турэмных цямніц.
Праз рад перасылак

Зімою сьцюдзёнай дабралісь з Табою
Да кінгірскіх граніц.
Сколькі ад жалю ў нас выліта сьлёзаў,
Сколькі цярпеньняў на нашым шляху,
Сэрца ад жалю парвалася-б можа,
Каб не замкнута ў грудзях для пакут.
Сыну мой любы,
Зьнявагі і болі цярпела я, сыну, у імя тваё.
Ты маё шчасьце і доля,
Ты мэта, з каторай я ішла праз жыцьцё.
Твае вачаняты як льны на радзіме,
Як яснага неба блакіт,
Ласкай каханьня як ручкамі ўзьнімуць
Цяжар паднявольнай тугі.
А сёньня ўсё згасла.
Зайшло маё сонца.
Разьбілася надзея мая.
А мэта і мары аб роднай старонцы
Пагаслі з адлётам майго салаўя.
Прашчай, родны сыну,
У чужой зямліцы не тужы.
Ня зьнёс ты няволі і ў сьмерці бяспечнай
Прытулак знайшоў і спачын.
Сьпі, мая крошка,
Чужая зямліца хай пухам стане Табе.
Пустыня жытам хай каласіцца,
Камень аб краі пяе.
Сыну мой мілы,
Найвышшаму Богу малітву ад нас зьнясі
Ад вязьняў няшчасных, усіх,
Што ў трывогах, волю паслаць
Папрасі.

¹ **Рыгор Шырма** – харавы дырыжор, фальклярыст, грамадзкі дзеяч. Нар. 20.01.1892 г. у в. Шакуны, Пружанскага павету. Актыўна ўключыўся ў беларускі рух у 1922 г., дзейнічаў у Беларускам Выбарчым Камітэце. Пасля стаў настаўнікам сьпеву ў Віленскай Беларускай Гімназіі, выхавателем у інтэрнаце гімназіі. Грамадзка працаваў у Таварыстве Беларускай Школы. Выдаваў зборнікі беларускіх песьняў. Стварыў і кіраваў двума хорамі ў Вільні: вучнёўскім пры гімназіі ды студэнцкім. Двойчы быў арыштаваны польскімі ўладамі. Пасля вайны жыў у БССР, праяўляў вялікую грамадскую й прафэсійную актыўнасьць. Памёр 23.03.1978 г.

² **Паўліна Мядзёлка** – грамадзкая дзеячка, артыстка, настаўніца. Нар. 24.09.1893 г. у Будславе. Зьвязалася зь беларускім рухам у Вільні ў 1909 г., дзе закончыла жаночую гімназію. Вышэйшую адукацыю атрымала ў Пецяярбурзе. Была настаўніцай ды арганізатаркай беларускіх школаў у 1917-1920 гадах, вельмі актыўнай на палітычнай і грамадзкай ніве. За сваю дзейнасьць была арыштавана польскімі і латышскімі ўладамі. У 1925 г. пераехала з Латвіі ў БССР. У 1930 г. была арыштавана й выслана за межы Беларусі. У 1947 г. вярнулася ў родны Будслаў, працавала настаўніцай. Памерла 13.02.1974 г.

³ **Эдвард Будзька** – грамадзкі дзеяч, паэт, публіцыст. Нар. 22.03.1882 г. у Будславе. З 1906 г. пастаянна друкаваўся ў „Нашай Ніве”. У 1918 г. быў адным з арганізатараў у родным Будславе беларускай гімназіі. Падчас нямецкай акупацыі працаваў настаўнікам у Менску й Баранавічах. Актыўна ўдзельнічаў у беларускім жыцці на эміграцыі. Памёр у ЗША 14.08.1958 г.

⁴ **Віленская Беларуска Гімназія** – адна зь першых беларускіх сярэдніх школаў. Яе арганізатарам быў Іван Луцкевіч. Рэгулярныя заняткі ў школе пачаліся 1 лютага 1919 г. Нягледзячы на ўсялякія перашкоды з боку розных уладаў — перад усім польскіх і савецкіх, школа была галоўнай кузьняй беларускай інтэлігенцыі Заходняй Беларусі. Некалькі разоў была мяняна яе сядзіба ды юрыдычны, эдукацыйны статус. Дзейнічала да чэрвеня 1944 г. Ад некалькіх гадоў пераймальнікам яе традыцыі зьяўляецца беларуская сярэдняя школа ім. Францішка Скарыны.

⁵ **Наталья Бэнцлебен** – настаўніца нямецкай мовы ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Перад II сусьветнай вайной жыла ў Вільні па вул. Антокаль.

⁶ **Аляксандар Міхалевіч** – юрыст, настаўнік лацінскай і нямецкай моваў у Віленскай Беларускай Гімназіі. Неякі час быў яе дырэктарам. Прыняў духоўны стан – стаў бацюшкай. У час нямецкай акупацыі быў

настаяцелем прыходу ў Заходняй Беларусі. Пахаваны на Сьвята-Эўфрасіньнеўскіх могілках у Вільні.

⁷ **Алёна Сакалова-Леканд** – шматгадовая настаўніца (у 1919-1944 гг.) беларускай мовы ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Адна з пачынальнікаў беларускага школьніцтва ды ініцыятару пакліканьня ВБГ. Да арышту жыла ў Вільні па вул. Вострабрамскай 8. Пасьля 1944 г. рэпрэсіраваная савецкімі ворганамі бесьпекі, засуджана на 6 гадоў зьнявольенья ў лагеры. У палове пяцідзсятых гадоў вярнулася ў Вільню. Памерла ў 1960 г. Пахавана на Сьвята-Эўфрасіньнеўскіх могілках у Вільні.

⁸ **Адольфова** – настаўніца географіі ў Віленскай Беларускай Гімназіі.

⁹ **Кшэменёва** – настаўніца польскай мовы ў Віленскай Беларускай Гімназіі.

¹⁰ **Радаслаў Астроўскі** – грамадзкі дзеяч, настаўнік. Нар. 6.11.1887 г. у фальварку Запольле, Слуцкага павету. Арганізатар Беларускай Слуцкай Гімназіі. У 1924-1936 гг. быў дырэктарам Віленскай Беларускай Гімназіі, з 1928 г. па 1936 г. прапагандаваў ідэі супрацоўніцтва з санацыяй. З кастрычніка 1941 г. быў бурмістрам у Смаленску, Бранску, Магілёве. У сьнежні 1943 г. стаў прэзыдэнтам Беларускай Цэнтральнай Рады. З 1956 г. жыў у ЗША. Быў галоўным ідэалёгам „бэцэраўскай” плыні беларускай палітычнай эміграцыі. Памёр 17.10.1976 г.

¹¹ **Галя Швэд** – вучаніца Віленскай Беларускай Гімназіі.

¹² **Галя Міхалевіч** – вучаніца Віленскай Беларускай Гімназіі. Яе бацька быў настаўнікам у гэтай школе.

¹³ **Раіса Падабед** – вучаніца Віленскай Беларускай Гімназіі.

¹⁴ **Ніна Прахавіч** – вучаніца Віленскай Беларускай Гімназіі.

¹⁵ **Кіра Гаўрыловіч** – вучаніца Віленскай Беларускай Гімназіі.

¹⁶ **Ганна Карпюк** – вучаніца Віленскай Беларускай Гімназіі.

¹⁷ **Шура Жыткевіч** – вучань Віленскай Беларускай Гімназіі.

¹⁸ **Сьвягаслаў Коўш** – рэлігійна-грамадзкі дзеяч, пісьменьнік. Нар. 25.12.1916 г. у Разані, дзе падчас бежанства прабывала сям’я. Сын сьвятара Аляксандра Коўша. Выпускнік Віленскай Беларускай Гімназіі (1934). Вучыўся на юрыдычным факультэце Віленскага Унівэрсытэту. Член Беларускага Студэнцкага Саюзу. У час нямецкай акупацыі быў старшынёй павету ў Клецку. Пасьля вайны арганізаваў між іншымі Беларускаю Гімназію й пачатковую школу ў лагеры ў Ватэнштаце (Нямеччына). З 1949 г. жыў у ЗША. 6.02.1969 г. высьвячаны ў сьвятары, быў настаяцелем многіх праваслаўных беларускіх прыходаў. У 1977 г. стаў адміністратарам праваслаўных беларускіх прыходаў ЗША й Канады, якія падлягаюць юрысдыкцыі Канстантынопальскага патрыярхату.

Рэдагаваў прываслаўны часопіс „Царкоўны Сьветач” (1976-1988). Памёр 5.11.1997 г. у Саўт-Рывэры.

¹⁹ **Васіль Грузд** – вучань Віленскай Беларускай Гімназіі. Пакінуў навуку й нелегальна перайшоў у СССР, дзе загінуў.

²⁰ **Кастусь Касяк** – вучань Віленскай Беларускай Гімназіі. Пасьля II сусьветнай вайны загінуў у Вялейцы. Паводле іншых зьвестак — па даносе Палякаў, расстраляны Немцамі ў 1943 г.

²¹ **Уладзімір Шавель** – вучань Віленскай Беларускай Гімназіі, пасьля быў студэнтам юрыдычнага факультэту Віленскага Унівэрсытэту. У 1943 г. стаў камэндантам паліцыі Менскай акругі. Увосені 1943 г. загінуў у нявысьветленых акалічнасьцях. Язэп Малецкі свае ўспаміны („*Пад знакам Пагоні*”, Таронта 1976) прысьвяціў між іншым ягонай памяці.

²² **Чэсь і Герэк Мядзёлкі** – стрыечныя браты Анелі Катковіч. Адзін год вучыліся ў Віленскай Беларускай Гімназіі.

Чэсь Мядзёлка — нар. у 1911 г. Перад вайной працаваў бухгалтарам у Лунінцы. Пасьля вайны жыў у Польшчы. Памёр у 1995 г. у Длугалэнцы каля Ёроцлава.

Герэк Мядзёлка — нар. у 1917 г. Закончыў чыгуначную школу ў Лунінцы. Пасьля вайны жыў у Польшчы, працаваў у „Рафавэг” (фабрыка чыгуначных вагонаў) ва Ёроцлаве. Памёр ва Ёроцлаве ў 1968 г.

²³ **Часлаў Васілевіч** – вучань Віленскай Беларускай Гімназіі, з Будслава. У 1939 г. пасьля прыходу савецкай улады быў арыштаваны, загінуў.

²⁴ **Люня і Ірка Будзькі** – грамадзкія дзеячкі, настаўніцы.

Людвіка Будзька (па мужу Бяленіс) – дачка Эдварда Будзькі. Выпускніца Віленскай Беларускай Гімназіі, Віленскага Унівэрсытэту. У 1939-1941 гг. працавала настаўніцай у Будславе. Пасьля II сусьветнай вайны ў эміграцыі. У 50-тыя гады выйшла замуж за беларускага грамадзкага дзеяча Антона Бяленіса. Жыве ў ЗША. Супрацоўнічала з газэтай „Беларус”.

Ірэна Будзька (па мужу Пануцэвіч) – дачка Эдварда Будзькі. Выпускніца Віленскай Беларускай Гімназіі, Віленскага Унівэрсытэту. Перад II сусьветнай вайной выйшла замуж за Вацлава Папуцэвіча (актыўнага грамадзкага дзеяча, настаўніка. У 1944 г. памянў ён прозьвішча на Пануцэвіч). У 1939-1941 гг. разам з мужам працавала настаўніцай у Будславе. Пасьля II сусьветнай вайны ў эміграцыі. Была настаўніцай прыродаведы ў Беларускай Гімназіі ім. Максіма Багдановіча ў Нямеччыне. Жыве ў ЗША.

²⁵ **Часлаў Будзька** – грамадзкі дзеяч, настаўнік. Нар. 29.06.1913 г. у Вільні. Сын Эдварда Будзькі. Закончыў Віленскую Беларускаю Гімназію,

гістарычны факультэт Віленскага Універсітэту. Дзейнічаў у Беларускам Студэнцкім Саюзе. Ня маючы магчымасьці дастаць працу на бацькаўшчыне, з прычыны сваёй нацыянальнай прыналежнасьці й дзейнасьці выехаў у Варшаву, потым у Кельцы. Працаваў у каапэратыве „Spółem”. У 1939-1941 гг. жыў у Вільні, працаваў у выдавецтве. У першых пасьяваенных гадах быў настаўнікам гісторыі й беларускай мовы ў Беларускай Гімназіі ім. М. Багдановіча ў Нямеччыне. Займаўся так сама выдавецкай дзейнасьцю. З 1951 г. жыў у ЗША, у Чыкага. Памёр 15.08.1985 г.

²⁶ **Людміла Жамойціна (па мужу Янкоўская)** – сяброўка Анелі Катковіч. Нар. 9.06.1915 г. у сялянскай сям’і ў в. Клімавічы, на Лідчыне. У 1937 г. закончыла Беларускаю Віленскую Гімназію. Паступіла ў пэдагагічны інстытут, дзе атрымала у 1939 г. дыплём пэдагога. У гадах 1939-1941 працавала ў лідзкай беларускай дзесяцігодцы, у тым часе выйшла замуж. З 1941 па 1943 г. кіравала беларускай пачатковай школай у суседзтве роднай вёскі – Самашках. У 1943 г. выехала ў Вільню. З 1946 г. жыла ў Польшчы ў Любліне, а з 1956 г. у Варшаве. Працавала настаўніцай рускай мовы ў ліцэі ім. Ю. Славацкага. У Варшаве ўтрымоўвала з Анеліяй цесныя кантакты. Памёрла 3.01.1986 г.

²⁷ **Клецкая Беларуска Гімназія** – заснавана па ініцыятыве беларускай грамадзкасьці ў 1924 г. Утрымлівалася дзякуючы дабрачынным ахвяраваньням і аплатам вучняў. Лік вучняў з кожным годам павялічваўся, у школьным годзе 1930/1931 налічвала 160 вучняў. У 1931 годзе школа была зьліквідавана польскімі ўладамі. Дырэктарам быў Р. Якубёнак.

²⁸ **Слава Арэнь** – вучань. У 1931 г. пасья ліквідацыі Клецкай Беларускай Гімназіі (дзе бацька быў настаўнікам) пачаў вучыцца ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Арыштаваны польскай паліцыяй, пасья выхаду на волю нелегальна перайшоў у СССР, дзе загінуў.

²⁹ **Кс. Адам Станкевіч** – сьвятар, палітычны, рэлігійна-культурны дзеяч. Нар. 6.01.1892 г. у в. Арляняты, Ашмянскага павету. У 1914 г. скончыў Віленскую Каталіцкую Сэмінарыю. Як адзін зь першых ксяндзоў стаў ужываць беларускую мову ў набажэнствах. У 1922 г. быў абраны паслом у польскі Сойм. Быў ініцыятарам, кіраўніком, рэдактарам многіх беларускіх арганізацыяў, публікацыяў. Прасьледаваны польскімі ўладамі. Нямецкую акупацыю перажыў у Вільні, трымаючыся здаля ад акупацыйных уладаў. У 1944 г. не падаўся ў эміграцыю, быў арыштаваны савецкімі ўладамі. Памёр у лагеры Тайшэт, Іркуцкай вобласьці 29.11.1949 г.

³⁰ **Вінцэнт Жук-Грышкевіч** – грамадзка-палітычны дзеяч, настаўнік. Нар. 10.02.1903 г. у Будславе. Да часу ліквідацыі, вучыўся ў беларускай гімназіі ў Будславе, а пасля ў Віленскай Беларускай Гімназіі, якую закончыў у 1922 г. Вышэйшую адукацыю закончыў ва Унірэсытэце ў Празе ў 1926 г. У гадах 1927-1939 быў настаўнікам Віленскай Беларускай Гімназіі. Актыўны ўдзел прымаў у грамадзка-нацыянальным жыцці. У канцы верасня 1939 г. быў арыштаваны савецкімі ўладамі, зняволены ў лагерах. У 1942 г. як польскі грамадзянін быў вызвалены, знайшоўся ў польскай арміі ген. В. Андэrsa. Пасля вайны, з 1950 г. жыў у Канадзе, актыўна ўдзельнічаў у нацыянальным руху. Быў старшынёй Рады БНР у гадах 1971-1982. Памёр 14.02.1989 г.

³¹ **Антон Луцкевіч** – нацыянальны дзеяч, настаўнік. Нар. 29.01.1884 г. у Шаўлях. Вышэйшую адукацыю пачаў у Пецярбурзе у 1902 г. Адзін з пачынальнікаў беларускага адраджэння, між іншым заснавальнік „Нашай Долі”. У 1917 г. быў старшынёй Віленскай Беларускай Рады. На пасяджэнні Народнага Сакратарыяту БНР выступіў з прапановай абвяшчэння незалежнасці БНР. Быў старшынёй Рады Народных Міністраў БНР, міністрам замежных спраў. У 1922 г. узначаліў у Вільні Беларускае Выбарчы Камітэт. У канцы 20-тых адышоў ад актыўнай палітычнай дзейнасці. Вялікую актыўнасць праяўляў у галіне культурна-публіцыстычнай. Між іншым быў старшынёй Беларускага Навуковага Таварыства, дырэктарам Беларускага Музея ім. І. Луцкевіча. У канцы верасня 1939 г. быў арыштаваны савецкімі ўладамі. Загінуў у вільскай турме ў 1941 г. або лагера ў Казахстане у 1946 г.

³² **Мікола й Хведар Ільяшэвічы** – настаўнікі, грамадзкія дзеячы. **Мікола Ільяшэвіч** — нар. у 1903 г. у Пружане. Скончыў у 1923 г. Віленскую Беларускаю Гімназію, а ў 1928 г. Унівэрсытэт у Празе. Публікаваў працы па гісторыі Беларусі. Рэдагаваў часопіс „Саха”. Быў выкладчыкам Віленскай Беларускай Гімназіі й Праваслаўнай Духоўнай Сэмінарыі. Памёр ад сухотаў 2.09.1934 г.

Хведар Ільяшэвіч — нар. 17.02.1910 г. у Вільні. Скончыў Віленскую Беларускаю Гімназію, Віленскі Унівэрсытэт. Выкладаў беларускую мову ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Актыўна ўдзельнічаў у беларускім культурным жыцці, друкаваўся ў беларускіх часопісах. Да 1939 г. былі выдадзены тры зборнікі ягоных вершаў. Двойчы арыштаваны польскімі ўладамі. У 1927 г. улады выкінулі яго з працы ў гімназіі. Жыў у Тапалінах каля Беластоку. Падчас нямецкай акупацыі ўзначаліў Беларускае Камітэт у Беластоку, рэдагаваў „Новую Дарогу”. Загінуў у аўтамабільнай катастрофе 7.11.1948 г.

³³ **Пётр Шчасны** – настаўнік у Віленскай Беларускай Гімназіі. Паходзіў з Наваградчыны. Вышэйшую адукацыю атрымаў у Вышэйшай Школе Гандлёвай у Варшаве. Валодаў мовамі: ангельскай, нямецкай, рускай, беларускай, польскай. Разам з Барысам Кітам у 1942 г. працаваў у сэмінарыі ў Паставах.

³⁴ **Леанід Барысаглебскі** – фізык, настаўнік. Нар. 6.04.1912 г. у Пецярбурзе. Вучыўся ў Наваградзкай Беларускай Гімназіі. Атэстат сьпеласьці атрымаў у траўні 1931 г., потым вучыўся ў Віленскім Унівэрсытэце — які закончыў у 1938 г. Быў членам Беларускага Студэнцкага Саюзу. З 1944 г. быў выкладчыкам Беларускага Дзяржаўнага Унівэрсытэту ў Менску. Займаўся навуковай працай (распрацаваў рэлятывістычную тэорыю элемэнтарнай часьціны), у 1972 г. атрымаў званьне прафэсара.

³⁵ **Бырыс Кіта (Кіт)** – матэматык, фізык, настаўнік, грамадзкі дзеяч. Член многіх навуковых таварыстваў ва ўсім сьвеце. Нар. 6.04.1910 г. у Пецярбурзе. У 1918 г. бацькі зь сям’ёй вярнуліся на бацькаўшчыну на Наваградчыну. Закончыў Наваградскую Беларускаю Гімназію у 1928 г., а ў 1933 г. фізычна-матэматычны факультэт Віленскага Унівэрсытэту. Двойчы арыштаваны польскімі ўладамі. З 1931 г. быў выкладчыкам Віленскай Беларускай Гімназіі, а потым яе дырэктарам у 1939 г. З восені 1939 г. стаў дырэктарам адроджанай гімназіі ў Наваградку. Арганізаваў беларускія школы падчас нямецкай акупацыі. У 1944 г. быў арыштаваны гестапа, ад расстрэлу выратаваў яго былыя вучні. З 1949 г. жыў у ЗША. Зьяўляецца адным з галоўных канструктараў амэрыканскай ракетнай і касмічнай тэхнікі. З 1972 г. жыве ў Нямеччыне.

³⁶ **Александровічова** – настаўніца польскай мовы ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Маці Станіслава Александровіча — гісторыка, прафэсара унівэрсытэтаў у Торуні й Беластоку.

³⁷ **Габрыеля Касіньская** – настаўніца ў Віленскай Беларускай Гімназіі.

³⁸ **Глухоўскі** – настаўнік у Віленскай Беларускай Гімназіі.

³⁹ **Міхал Заморын** – настаўнік беларускай, рускай моваў, географіі, гімнастыкі ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Ва ўспамінах вучняў запамятаўся як „тып царскага ахвіцэра” ды найбольш „рускі” сярод настаўнікаў. Выехаў у Радашковічы, адкуль у 30-я гады ўцёк у СССР, там арыштаваны. Загінуў.

⁴⁰ **Язэп Шнаркевіч** – з 1921 г. настаўнік Нясьвіжскай Беларускай Гімназіі. Быў кіраўніком беларускамоўных клясаў, выкладчыкам беларускай мовы, беларусазнаўства й сьпеваў. Пасьля 1924 г. (закрыцьця польскімі ўладамі гімназіі) працаваў настаўнікам у Віленскай Беларускай

Гімназіі. Разам з жонкай Надзеяй пахаваны на віленскіх праваўслаўных Сьвята-Эўфрасіньнеўскіх могілках.

⁴¹ **Мікола Анцукевіч** – настаўнік у Віленскай Беларускай Гімназіі. Быў яе дырэктарам у перыяд, калі Вільня знаходзілася ў межах СССР ды ў пачатку нямецкай акупацыі.

⁴² **Язэп Гапановіч** – грамадзкі дзеяч, прадпрымальнік. Нар. 10.06.1883 г. у Будславе, Вілейскага павету. Перад I сусьветнай вайной выехаў у Варшаву, у 1912 г. быў членам Беларускага гуртка ў Варшаве. У пачатку 20-тых гадоў дзеяч беларускай каапэрацыі на Віленшчыне. 15.07.1925 г. стаў намесьнікам старшыні Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Варшаве. Быў уласьнікам цагельні. Заснаваў альнік і старшыня Асьветнага Таварыства Беларусаў у Варшаве (1937-1939). Аплачваў памешканьне Таварыства па вул. Сьвентакшыскай 9/18. Дапамагаў незможным беларускім студэнтам. Выдаў зборнік вершаў Станіслава Станкевіча (кнігара) “3 майго ваконца” (Вільня 1928). Дзеяч Беларускага Камітэту ў Варшаве (1940-1944). Пасьля 1956 г. удзельнічаў у працы Варшаўскага аддзелу Беларускага Грамадзка-Культурнага Таварыства, хаця ня быў яго членам. Сьпяваў у хоры аддзелу БГКТ. Памёр 20.05.1961 г.

⁴³ **Эўгеніюш Паўкшта** – польскі пісьменьнік. Нар. 9.08.1916 г. у Вільні (*паводле польскіх энцыкляэдэчных выданьняў*). У час нямецкай акупацыі быў жаўнерам Арміі Краёвай. Пасьля вайны жыў у Польшчы. Між іншым аўтар кніжак: „Wszystkie barwy codziennosci”, „Wrastanie”, „Pogranicze”, „Spowiedź Lucjana”. Памёр 21.05.1979 г.

⁴⁴ **Вітаўт Галавач** – стрыечны брат Анелі Катковіч. У трыццатыя гады жыў у Вільні. Цяпер жыве ў ЗША, дзе пасля II сусьветнай вайны эміграваў.

⁴⁵ **Часлаў Ханяўка** – грамадзкі дзеяч. Нар. 26.05.1909 г. у Рызе. Скончыў Віленскую Беларускаю Гімназію й агранамічны факультэт Віленскага Унівэрсытэту. Пасьля вучобы меў цяжкасьці ў атрыманьні працы. У час нямецкай акупацыі дзейнічаў у варшаўскім Беларускім Нацыянальным Камітэце. З пачатку 50-тых гадоў жыў у ЗША у Саўт-Рывэры. Актыўна грамадзка дзейнічаў у беларускім асяродзьдзі. Між іншым быў старшынёй, сакратаром, скарбнікам у адзеле БАЗА ў Нью-Джэрзі. Памёр 2.07.1988 г.

⁴⁶ **Уладыслаў Катковіч** – стрыечны брат бацькі Анелі Катковіч. Жыў у Вільні, дзе й памёр.

⁴⁷ **Беларускі Студэнцкі Саюз** – арганізацыя студэнтаў-Беларусаў Віленскага Унівэрсытэту. Існаваў з 1.12.1920 г. па 1939 г. Першым старшынёй быў А. Абрамовіч, апошнім У. Кароль. Дэвізам БСС было

„Айчына й Навука”. Друкаванымі ворганамі зьяўляліся часопісы „Новы Шлях”, „Студэнцкая Думка”. Вёў ня толькі асьветна-культурніцкую дзейнасьць, але таксама, у меру фінансавых магчымасьцяў, даваў бяднейшым сваім членам пазыкі ды стыпэндыі.

⁴⁸ **Валя і Раіса Жукоўскія** – грамадзкія дзеячкі.

Валянціна Жукоўская (па мужу Пашкевіч). Нар. 5.02.1916 г. у Казельску, Калужскай вобласьці. У 1919 г. з бацькамі вярнулася ў Пружану, закончыла там гімназію ім. А. Міцкевіча. У 1935 г. паступіла на клясычную філялёгію Віленскага Унівэрсытэту. Была членам Беларускага Студэнцкага Саюзу, скарбнікам. У 1937 г. перайшла на фізыка-матэматычны факультэт. У 1939 г. прыехала ў Пружану, дзе працавала настаўніцай беларускай мовы ў дзесяцігодцы. У 1942 г. вывезена на работы ў Нямеччыну. З 1946 г. у беларускім лагэры ў Вашэнштаце, дзе выкладала фізыку ў беларускай гімназіі. З 1949 г. жыве ў Канадзе, дзеячка Згуртаваньня Беларусаў Канады. 15 год вяла беларускую суботнюю школу ў Таронта. Склала „Першую чытанку пасья лемантара для беларускіх дапаўняльных школаў”, напісала падручнік „Беларуская мова”, таксама „Ангельска-беларускі слоўнік”.

Раіса Жукоўская (па мужу Жук-Грышкевіч). Нар. 22.10.1919 г. у Пружане. Закончыла гімназію ім. А. Міцкевіча ў Пружане. У 1938 г. паступіла на юрыдычны факультэт Віленскага Унівэрсытэту. Была членам Беларускага Студэнцкага Саюзу. У 1939 г. вярнулася ў Пружану. Працавала ў беларускай школе сьпярга ў Пружане, пасья ў вёсцы Смалянчы. У 1941 г. вывезена ў Нямеччыну. З 1946 г. у лагэры ДП у Вашэнштаце, дзеячка скаўтыngu, студыявала стаматалёгію ў Марбургу. З 1949 г. жыве ў Канадзе. У 1954 г. закончыла стаматалёгію ва Унівэрсытэце ў Таронта й атрымала дыплём доктара дэнтэстычных навук. У 1953 г. выйшла замуж за Вінцэнта Жук-Грышкевіча. З 1965 г. актыўная дзеячка Згуртаваньня Беларусаў Канады ды іншых беларускіх арганізацыяў. З 1989 г. старшыня Каардынацыйнага Камітэту Беларусаў Канады. З 1973 г. сябра Канадзкай Кансультацыйнай Рады для Спраў Шматкультуралізму, а з 1978 г. сябра Рады Беларускай Народнай Рэспублікі. Аўтарка кнігі „Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча”. Выдае Камунікаты ККБК. Супрацоўнічае зь „Беларусам”.

⁴⁹ **Таня Графімучанка** – студэнтка Віленскага Унівэрсытэту. Была членам Беларускага Студэнцкага Саюзу, яго Управы. Праўдападобна паходзіла зь Беласточчыны. Далейшы яе лёс невядомы. Паводле ўспамінаў Раісы Жук-Грышкевіч Таня Графімучанка была інтэлігентнай, дробенькай, ціхай ды надта сьціплай дзяўчынай.

⁵⁰ **Ганна Сухая** – студэнтка Віленскага Універсітэту. Была членам Беларускага Студэнцкага Саюзу. Жыла ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі, выйшла замуж. Далейшы яе лёс невядомы.

⁵¹ **Лена Аніска** – настаўніца, пэдагог. Нар. 4.11.1908 г. у Пецярбурзе. У 1919 г. пераехала ў Шальціны на Віленшчыне. Закончыла гімназію айцоў марыянаў у Друі. У 1936 г. паступіла на юрыдычны факультэт Віленскага Універсітэту. Была членам Беларускага Студэнцкага Саюзу. У 1939-1941 гг. працавала настаўніцай у Заходняй Беларусі. У 1940 г. выйшла замуж за Уладыслава Казлоўскага (Казлоўшчыка). З 1941 г. жыла ў Лідзе. Выхоўвала дачку. У 1945 г. прыехала ў Польшчу, у Лодзь. Жыла ў Шчэціне, Слаўне, Шчэцінку. Працавала ў галіне асветы. Сьпяраша як кіраўнік дзячых дамоў, а пасья іх інспэктар. З 1968 г. на пэнсіі. З 1996 г. жыве ў Слупску з дачкой.

⁵² **Вітаўт Тумаш** – грамадзкі дзеяч, лекар, выдатны скарынавед. Нар. 20.12.1910 г., вучыўся ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Пасья на мэдычным факультэце Віленскага Універсітэту. Актыўна ўдзельнічаў у беларускім студэнцкім жыцьці. У гадах 1940-1941 быў старшынёй Лодзінскага аддзелу Беларускага Камітэту Самапомачы, членам Нацыянальнага Цэнтра створанага ў Бэрліне 19.04.1941 г. Зь ліпеня па лістапад 1941 г. бурмістр Менску. Рэдактар „Раніцы”. Пасья вайны жыў у ЗША. Быў вельмі актыўным на грамадзкай і навуковай ніве, між іншым шматгадовым старшынёй Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва. Памёр 27.04.1998 г.

⁵³ **Бэрнард Стэповіч** – аграном, паходзіў зь сям’і заслужанай для беларускай культуры. Нар. 30.08.1907 г. у вёсцы Барані на Віленшчыне. Вучыўся ў Віленскай Беларускай Гімназіі. У 1939 г. закончыў агранамічны факультэт Віленскага Універсітэту. У 1945 г. прыехаў у Сопат, да 1952 г. працаваў у Адзеле Сельскай Гаспадаркі Ваяводзкай Управы ў Гданьску, пасья ў Міністэрстве Сельскай Гаспадаркі ў Варшаве. Да часу адыходу на пэнсію ў 1972 г. пісаў артыкулы па аграноміі ў часопіс „Gromada Rolnik Polski”. Памёр 9.08.1982 г.

⁵⁴ **Віктар Войганка** – грамадзкі дзеяч, сьвятар, лекар. Нар. 6.11.1912 г. у фальварку Мачульня, Наваградзкага павету. Ягоны бацька быў сьвятаром. Гімназію закончыў у Баранавічах у 1931 г. Студэнт мэдычнага факультэту Віленскага Універсітэту, член Беларускага Студэнцкага Саюзу. У час нямецкай акупацыі быў бурмістрам Баранавічаў, заснавальнікам мэдычнай школы ў Баранавічах. Пасья вайны жыў у ЗША. У 1969 г. стаў (пасья сьмерці бацькі) сьвятаром Беларускай

Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы, быў актыўным грамадзкім дзеячам. Памёр 25.04.1972 г.

⁵⁵ **Мітрафан Рэпкаў-Смаршчок** — лекар, паэт. Нар. 19.02.1915 г. у Падлесі. Вучыўся ў гімназіі ў Баранавічах. У 1939 г. закончыў мэдычны факультэт Віленскага Унівэрсытэту. У студэнцкія гады зьвязаны быў з гуртком маладых сацыялістаў, выдаўцоў часопіса „Золак”. Пісаў вершы — псеўданім Анатоля Бязозка. Працаваў лекарам у Івацэвічах і Пінску (1939-1941). У час нямецкай акупацыі працаваў лекарам у Баранавічах, зьяўляўся дырэктарам мэдыцынскай школы ў Баранавічах. У 1944 г. зьняволены Немцамі ў канцлагеры ў Нордхаўзэн. З 1948 г. жыве ў ЗША, шмат гадоў працаваў лекарам у доме для састарэлых, ва унівэрсытэцкай клініцы ў Мінэсоце. У 1986 г. аднаму з дамоў для састарэлых у Мантысэля (дзе жыве) прысвоена ягонае імя.

⁵⁶ **Антон Шукелойць** – грамадзкі дзеяч. Нар. у 1915 г. у в. Якелеўшчына Ашмянскага павету. Закончыў гімназію ў Ашмяне. Потым вывучаў славянскую філялёгію й этнаграфію на Віленскім Унівэрсытэце. Удзельнічаў у працы Беларускага Студэнцкага Саюзу, Таварыства Прыяцеляў Беларускай культуры. Таксама прыналежаў да сацыялістычнай групы, якая гуртавалася вакол часопіса “Золак”. Падчас вайны працаваў у школьніцтве на Ашмяншчыне (1939-1941) і ў аддзеле асьветы й культуры Менскай гарадзкой управы, як дырэктар музэя (1941-1944). Летам 1944 г. выехаў у Нямеччыну, а праз некалькі год у ЗША. Сябра Рады Беларускай Народнай Рэспублікі. Шматгадовы старшыня аддзелу Беларуска-Амэрыканскага Задзіночаньня (БАЗА) у Нью Ёрку.

⁵⁷ **Адам Дасюкевіч** – студэнт Віленскага Унівэрсытэту да 1939 г. Быў членам, а потым старшынёй Беларускага Студэнцкага Саюзу. Забіты Немцамі на Глыбоччыне ў 1943 г. за беларускі патрыятызм (паводле Барыса Кіта). Паводле ўспамінаў Р. Жук-Грышкевіч быў ён у час вайны солтысам. Калі Немцы чарговы раз дамагаліся падаткаў, стаў ён ім тлумачыць што людзі ўжо ўсё аддалі, не магчыма болей ад іх вымагаць, бо ўжо нічога ня маюць. На тое Немец выняў пісталет і застрэліў яго. Па палітычных перакананьнях быў хадэкам.

⁵⁸ **Часлаў Найдзюк** – грамадзкі дзеяч. Нар. 28.08.1915 г. у Байдатах на Гарадзеншчыне. Закончыў юрыдычны факультэт Віленскага Унівэрсытэту. Актыўна дзейнічаў у Беларускай Студэнцкай Саюзе. Па палітычных перакананьнях усё жыццё быў хадэкам. Пасьля вайны жыў у ЗША, арганізаваў беларускае жыццё ў Каліфорніі. Супрацоўнічаў з газэтай „Беларус”. Памёр у Пасадэне 28.03.1995 г.

⁵⁹ **Мікалай Шчорс** — грамадзка-палітычны дзеяч, лекар. Нар. у 1913 г у Новым Сьвержані, Менскага павету. Закончыў гімназію ў Стаўпцах. Выпускнік мэдычнага факультэту Віленскага Унівэрсытэту (1938). Член, старшыня Беларускага Студэнцкага Саюзу ў 1935-1937 гг. Старшыня Беларускага Камітэту ў Варшаве 1940-1941 гг. З 19.06.1941 г. узначаліў „Цэнтар” у Бэрліне. Пасьля вайны жыў у ЗША. У гадах 1950-1951 быў старшынёй Злучанага Беларускага-Амэрыканскага Дапамогавога Камітэту, Беларускага Кангрэсавага Камітэту Амэрыкі (1951-1957), Беларуска-Амэрыканскага Зьвязу (з 1958 г.). Таксама быў віцэ-прэзыдэнтам Амэрыканскай Асацыяцыі Хірургаў. Памёр 22.12.1995 г.

⁶⁰ **Янка Хвораст** – балетмайстар, зьбіральнік беларускага харэаграфічнага фальклёру. Нар. 11.02.1902 г. у в. Кацёлкі, Пружанскага павету. У 1935 г. скончыў Віленскі Унівэрсытэт. Памёр 1.07.1983 г.

⁶¹ **Нюся Тамашэвіч** – вучаніца гімназіі Чантарыцкага ў Вільні. Бацька яе быў ахвіцэрам польскага войска.

⁶² **Максім Танк (сапраўднае прозьвішча Яўген Скурко)** – паэт, грамадзкі дзеяч. Нар. 17.09.1912 г. у в. Пількаўшчына, Вілейскага павету. Вучыўся ў розных гімназіях, між іншым у Радашковіцкай Беларускай Гімназіі й Віленскай Беларускай Гімназіі. Актыўна дзейнічаў грамадзка, зьвязаны быў з камуністычным рухам. У даваенныя гады многа ягоных твораў было апублікаваных. З 1941 г. быў у Чырвонай Арміі. Пасьля вайны пацаваў у часопісе „Вожык”, быў галоўным рэдактарам „Полымя” ў 1948-1967 гг.. З 1967 г. па 1990 г. быў старшынёй праўленьня Саюза Пісьменнікаў Беларусі. Памёр 7.08.1995 г.

⁶³ **Міхась Забэйда-Суміцкі** – сьпявак, пэдагог. Нар. 14.06.1900 г. у в. Несьцеравічы, Ваўкавыскага павету. Разам зь сям’ёй знайшоўся ў бэжанстве ў Сібіры. У 1929 г. скончыў Харбінскі Унівэрсытэт. У 1935 г. вярнуўся на бацькаўшчыну. У 1936-1940 гг. быў салістам Варшаўскага Радыё. Адыграў вялікую ролю ў папулярызацыі беларускай музычнай культуры ў сьвеце. З траўня 1940 г. жыў у Празе, працаваў у Нацыянальным Тэатры. Утрымоўваў пастаянны кантакт зь Беларусьсю, Беласточчынай, выдатнымі людзьмі беларускай культуры (Р. Шырмам, М. Танкам, У. Караткевічам ды іншымі). Памёр 21.12.1981 г.

⁶⁴ **Станіслаў Грынкевіч (малодшы)** – грамадзкі дзеяч, лекар. Нар. у 1912 г. у Новым Двары на Сакольшчыне. Закончыў гімназію ў Гародні. Перад 1939 г. быў студэнтам мэдычнага факультэту Віленскага Унівэрсытэту. Зьяўляўся актыўным членам Беларускага Студэнцкага Саюзу. У верасьні 1939 г., служачы ў польскім войску (ахвіцэрам — паручнікам), трапіў у нямецкі палон. У 1941 г. вызвалены з карнага

лагеру для военнапалонных. У Бэрліне вельмі актыўна ўключыўся ў нацыянальную дзейнасьць, зьяўляўся сакратаром Беларускага Камітэту Самапомачы. Закончыў мэдычныя студыі ва Унівэрсытэце ў Бэрліне ў 1945 г. Пасьля вайны жыў у ЗША ў Кліўлендзе. Праяўляў таксама там вялікую грамадскую актыўнасьць. Памёр 18.04.1966 г.

⁶⁵ „**Бярозка**” — літаратурны псеўданім Мітрафана Рэпкаў-Смаршчка (глядзі: зноскa 55)

⁶⁶ **Самапомач (Беларуская Народная Самапомач)** – беларуская нацыянальная арганізацыя заснаваная 22.10.1941 г. загадам генэральнага камісара Беларусі В. Кубэ. Паводле задумкі акупанта, мела гэта быць выключна дабрачынная арганізацыя, якая мела дапамагаць пацярпелым ад вайны. Аднак хутка (у палове 1942 г.) набрала культурна-асьветніцка-палітычнага характару. У сакавіку 1943 г. — паводле распараджэньня акупацыйных уладаў — дзейнасьць БНС абмяжоўвалася аховай здароўя й матэрыяльнай дапамогай насельніцтву.

⁶⁷ **Вацлаў Іваноўскі** – палітычны й грамадзкі дзеяч. Нар. 25.05.1880 г. у фальварку Лябёдка, Лідзкага павету. Заснавальнік Беларускай Рэвалюцыйнай Партыі ў 1902 г., у 1906 г. узначаліў першае беларускае выдавецтва „Загляне сонца і ў наша аконца”. Актыўную палітычную й асьветніцкую дзейнасьць вёў да 1922 года. З восені 1939 г. ўключыўся ў нацыянальную дзейнасьць. У 1942 г. стаў бурмістрам Менску, а ў 1943 г. старшынёй Беларускай Рады Даверу. Забіты ў Менску 07.12.1943 г.

⁶⁸ **Іван Ермачэнка** – палітычны дзеяч. Нар. 13.05.1894 г. у в. Капачоўка, Барысаўскага павету. У 1920 г. зьяўляўся адным з арганізатараў Беларускага Камітэту ў Турцыі, з 1921 г. быў дыпляматычным прадстаўніком БНР на Балканах. У час II сусьветнай вайны ўзначаліў Беларускаю Народную Самапомач. Памёр 25.02.1970 г. у ЗША.

⁶⁹ **Уладыслаў Казлоўскі** – палітычны, грамадзкі дзеяч. Нар. у 1896 г. у в. Залесьсе на Сакольшчыне. У 1916 г. пачаў вучобу ў Віленскай Католіцкай Сэмінарыі, якую неўзабаве пакінуў. З гэтай пары зьвязаў сваё жыцьцё зь беларускай ідэяй: арганізаваў беларускія школы на Сакольшчыне (1919), быў інструктарам Беларускага Нацыянальнага Камітэту на Ігуменшчыне (1920), уступіў у беларускае войска. З 1930 г. жыў у Вільні, арганізаваў гімнастычнае таварыства „Гайсак”, пасля зьяўляецца выдаўцом і рэдактарам часопіса „Новы Шлях”. У час нямецкай акупацыі рэдагаваў у Менску „Беларускую (Менскую) Газэту”. 13.11.1943 г. забіты савецкімі партызанамі.

⁷⁰ **Кс. Вінцэнт Гадлеўскі** – каталіцкі сьвятар, грамадзкі дзеяч. Нар. 16.11.1888 г. у в. Шурычы, Ваўкавыскага павету. Скончыў Віленскую

Каталіцкую Сэмінарыю. З сакавіка 1917 г. член Беларускага Нацыянальнага Камітэту. Удзельнік Першага Усебеларускага Кангрэсу, член Рады БНР. Адзін з заснавальнікаў і лідэраў беларускай хадэцыі (БХД). Пасьледаваны й некалькі разоў зьняволены польскімі ўладамі. Да 1939 г. выдавец газэты „Беларускі Фронт”. Зь верасьня 1941 г. галоўны школьны інспэктар пры Генэральным Камісарыяце Беларусі. Арыштаваны гестапа 24.12.1942 г. і неўзабаве закатаваны.

⁷¹ **Юльян Саковіч** – палітычны, грамадзкі дзеяч. Нар. 24.08.1906 г. у фальварку Баўдыры, Ашмянскага павету ў заможнай сялянскай сям’і. Вучыўся ў Віленскай Беларускай Гімназіі, потым на аграрна-агарацкім факультэце Віленскага Унівэрсытэту. Са школьных гадоў звязаны быў з камуністычным рухам. У 1928 г. выключаны зь Беларускага Студэнцкага Саюзу за камуністычную прапаганду. У 1939 г. пасьля прыходу саветаў арыштаваны НКВД, прабыў у савецкіх турмах да выбуху савецка-нямецкай вайны. Пазбаўляецца ў той час ілюзіі адносна СССР. Уключаецца ў нацыянальны рух, кіруе Менскім акруговым камітэтам канспірацыйнай Беларускай Незалежнаскай Партыі. 13.06.1943 г. застрэлены ў Васілішках праўдападобна польскім падпольлем.

⁷² **Францішак Кушаль** – грамадзкі дзеяч, вайсковец. Нар. 16.02.1895 г. у в. Першаі, Менскага павету. Сярэдняю адукацыю атрымаў у Вільні ў 1916 г. У час I сусьветнай вайны даслужыўся званьня штаб-капітана. У 1919-1921 гг. уваходзіў у Беларускаю Вайсковую Камісію. З 1922 г. на службе ў польскім войску (не атрымліваў авансу). У верасьні 1939 г. удзельнічаў у баях у раёне Львова. Папаў у савецкі палон, знаходзіўся ў Старабельскім лагэры, потым у маскоўскай турме (Бутыркі). Са сьнежня 1943 г. уведзены ў склад БЦР, стаў начальнікам аддзела вайсковых справаў. Пасьля вайны на эміграцыі ў ЗША. Адзін з заснавальнікаў газэты „Бацькаўшчына”, удзельнічаў у выдаваньні „Беларуса”. Памёр 25.05.1968 г.

⁷³ **Натальля Арсеньева (Кушаль)** – паэтка. Нар. 20.09.1903 г. у Баку. Выпускніца Віленскай Беларускай Гімназіі. У 1940 г. НКВД арыштаваў яе й саслала ў Казахстан. Дзякуючы захадам, між іншым Янкі Купалы, вярнулася на радзіму. Падчас нямецкай акупацыі брала ўдзел у арганізаваньні беларускага нацыянальнага жыцьця. Пасьля вайны актыўна ўдзельнічала ў культурнай і асьветніцкай дзейнасьці ў лагэрах ДП, была выкладчыцай у Беларускай Гімназіі імя Янкі Купалы. З 1950 г. у ЗША. Памерла 25.07.1997 г.

⁷⁴ **Кастусь Езавітаў** — нацыянальна-грамадзкі дзеяч, публіцыст, настаўнік. Нар. 17.11.1893 г. у Дзьвінску. Закончыў Віцебскі Настаўніцкі

Інстытут у 1916 г. З 1917 г. актыўна ўключыўся у дзейнасць па стварэнні беларускага войска. У лютым 1918 г. стаў камэндантам Менску й менскай акругі, членам Рады БНР. З 1921 г. жыў у Рызе. Актыўна ўдзельнічаў у жыцці беларускай грамадзкасці Латвіі. Між іншым у 1923-1924 гг. быў дырэктарам Люцынскай Беларускай Гімназіі. Некалькі разоў арыштаваны латвійскімі ўладамі. У час нямецкай акупацыі ўзначаліў Беларускае Нацыянальнае Аб'яднанне ў Рызе. Уваходзіў у склад БЦР. У красавіку 1945 г. затрыманы савецкімі войскамі ў Бэрліне. Памёр у менскай турме 23.05.1946 г.

⁷⁵ **Віктар Чабатарэвіч** – палітычны, вайсковы дзеяч. Нар. у 1906 г. у Новым Сьвержані, Менскага павету. Скончыў настаўніцкую сэмінарыю ў Нясьвіжы. Да 1939 г. працаваў настаўнікам, за нацыянальную дзейнасць сярод вучняў-Беларусаў быў перанесены на працу ў цэнтральную Польшчу. Падчас нямецкай акупацыі актыўна працаваў на нацыянальнай ніве, у 1944 г. стаў выкладчыкам ахвіцэрскай школы Беларускай Краёвай Абароны ў Менску (дзейнічала 2 тыдні, з 15.06.1944 г.). Пасля вайны жыў у ЗША. Быў, між іншым, намеснікам старшыні Беларускага Кангрэсавага Камітэту Амэрыкі. Памёр 6.10.1963 г.

⁷⁶ **Іван Касяк** – грамадскі дзеяч. Нар. у 1909 г. у в. Горы, Вілейскага павету. Вучыўся ў Віленскім Універсітэце, скончыў Палітэчнічны Інстытут у Львове. Адзін з ініцыятараў правядзення Царкоўнага Сабору ў Менску ў 1942 г. У 1942 г. стаў акруговым намеснікам Беларускай Цэнтральнай Рады ў Глыбокім. З канца саракавых гадоў жыў у ЗША. У 1957-1989 гг. быў старшынёй Беларускага Кангрэсавага Камітэту Амэрыкі. Памёр 13.03.1989 г.

⁷⁷ **Міхась Ганько** – грамадскі дзеяч. Нар. у 1918 г. у в. Каледзіна, Маладзечанскага павету. Вупускнік гімназіі ў Маладзечне. Быў студэнтам мэдычнага факультэту Віленскага Універсітэту. Да чэрвеня 1941 г. працаваў дырэктарам Лужоўскай пачатковай школы (на Маладзечаншчыне). У чэрвені 1941 г. прызваны ў Чырвоную Армію. Прымаў удзел у баях на нямецка-савецкім фронце. У канцы 1941 г. пад Псковам папаў у нямецкі палон. Звольнены з лагера для савецкіх ваеннапалонных, накіраваны быў у прапагандысцкую школу пад Бэрлінам. Пасля яе пачаў працу ў адзеле прапаганды Генэральнага Камісарыяту Беларусі ў Менску. У чэрвені 1943 г. ўзначаліў Саюз Беларускай Моладзі, стаў рэдактарам прэсавага органа СБМ „Жыве Беларусь”. У чэрвені 1944 г. удзельнічаў у II Усебеларускім Кангрэсе. З ліпеня 1944 г. дзейнічаў у Нямеччыне, восенню 1944 г. стаў членам Беларускай Цэнтральнай Рады, загадчыкам аддзелу моладзі. Далейшы ягоны лёс невядомы.

⁷⁸ **Антон Адамовіч** – літаратуразнавец, пісьменьнік. Нар. 26.06.1909 г у Менску. Скончыў у 1928 г. Белпэдтэхнікум у Менску, пачаў вучыцца ў Беларускай Дзяржаўным Унівэрсытэце. У 1930 г. арыштаваны, сасланы ў Расію. У 1938 г. вярнуўся ў Менск. Падчас нямецкай акупацыі быў, між іншым, членам Галоўнай Рады Беларускай Народнай Самапомачы. Пасьля вайны да 1960 г. жыў у Нямеччыне. Рэдагаваў „Башкаўшчыну”, Быў кіраўніком беларускай рэдакцыі радыёстанцыі „Свабода”. З 1960 г. жыў у ЗША. Аўтар шматлікіх прац па гісторыі, эканоміцы, культуры Беларусі. Памёр 12.06.1998 г.

⁷⁹ **Аўген Калубовіч** – гісторык, палітычны дзеяч. Нар. 05.03.1910 г у Ціхінічах, Рагачоўскага павету. У 1930 г. арыштаваны й прыгавораны на 3 гады лагера асобага прызначэньня. У 1939 г. вярнуўся ў БССР, у 1941 г. трапіў у баях пад Масквой у нямецкі палон. Актыўна ўдзельнічаў у беларускім палітычным і культурным руху падчас нямецкай акупацыі, між іншым зьвязаны быў зь Беларускай Цэнтральнай Радай. З 1950 г. жыў у ЗША, вёў асабліва актыўную дзейнасьць у галіне дасьледаваньня гісторыі Беларусі ў XX ст. Памёр 25.05.1987 г.

⁸⁰ **Федаровіч** – грамадзкі дзеяч. Жыў у Менску падчас нямецкай акупацыі.

⁸¹ **Юрка Віцьбіч (сапраўднае прозьвішча Георгій Шчарбакоў)** – пісьменьнік. Нар. 15.06.1905 г. у г. Веліж, Віцебскай губэрні. Закончыў гімназію. Друкаваўся з 1929 г. У час нямецкай акупацыі праяўляў вялікую пісьменьніцкую актыўнасьць, ягоныя творы былі друкаваны ў многіх часопісах. Выдае ў той час два зборнікі публіцыстыкі „Вяліскія паўстанцы” ды „Нацыянальныя Сьвятыні”. У Нямеччыне ў 1946 годзе разам з Н. Арсеньневай стварыў літаратурнае аб’яднаньне „Шыпшына”, якога стаў старшынёй. Пасьля жыў у ЗША. Актыўнасьць праяўляў таксама ў галіне журналістыкі. Многа ягоных твораў было надрукаваных у „Беларусе” , „Новым рускім слове”. Памёр 4.01.1975 г.

⁸² **Люба Дарошык** – працавала ў гарадзкой управе Менску падчас нямецкай акупацыі. Зьвязана была з савецкім падпольлем.

⁸³ **Галіна Уладзімірская** – працавала ў гарадзкой управе Менску падчас нямецкай акупацыі. Зьвязана была з савецкім падпольлем.

⁸⁴ **Альбэрт Рыхэль** – служачы нямецкай цывільнай адміністрацыі ў Менску. Загінуў у баях у 1945 г.

⁸⁵ **Ян Краўчонок** – падчас нямецкай акупацыі быў дырэктарам тэатру ў Менску. Выпускнік юрыдычнага факультэту Віленскага Унівэрсытэту. Родам з Будслава.

⁸⁶ **Фабіян Акінчыц** – грамадзка-палітычны дзеяч. Нар. 20.01.1886 г у в. Акінчыцы, Менскага павету. У 1913 г. скончыў юрыдычны факультэт Пецябургскага Унівэрсытэту. У 1926 г. актыўна ўключыўся ў дзейнасьць Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. У траўні 1928 г. быў асуджаны на 8 гадоў турмы. Вызвалены датэрмінова ў палове 1930 г. У канцы 1933 г. разам з У. Казлоўскім пачаў выдаваць „Новы Шлях” ды арганізаваць Беларускаю Нацыянал-Сацыялістычную Партыю. З ліпеня 1939 г. у Бэрліне, старшыня Беларускага Бюро Прапаганды. У пачатку 1940 г. быў старшынёй Беларускага Камітэту ў Варшаве. Загінуў 5.03.1943 г. у Менску у выніку скрытабойчага замаху.

⁸⁷ **Яраслаў Кушалё** – сын Натальлі й Францішка Кушалёў. Загінуў ад бомбы падложанай савецкімі партызанамі, у менскім тэатры падчас прадстаўленьня.

⁸⁸ **Леанід Маракоў** – палітычны дзеяч. Застрэлены 13 чэрвеня 1943 г. у Васілішках на Лідчыне разам з Ю. Саковічам, праўдападобна польскім падпольлем. 27.06.1943 г. у Менскай Мітрапалітальнай царкве адбылася ўрачыстая паніхіда па забітых, на якой прысутнічалі многія жыхары Менску, беларускія дзеячы.

⁸⁹ **Кс. Станіслаў Глякоўскі** – сьвятар, грамадзкі дзеяч. Нар. у 1896 г. у Поразавае, Ваўкавыскага павету. Скончыў Віленскую Каталіцкую Сэмінарыю, Грыгарыянскі Унівэрсытэт у Рыме. Быў вікарыем у Ваўкавыску, пробашчам у Трычоўцы на Беласточчыне. З 1929 г. зьяўляўся прэфэктам у Вільні, між іншым быў выкладчыкам у Віленскай Беларускай Гімназіі. У 1938 г. пасьля высылкі ўладамі кс. А. Станкевіча зь Вільні ўзначаліў беларускую парафію сьв. Мікалая. Выдаваў дзіцячы часопіс „Пралескі”. Загінуў у сьнежні 1941 г. у Менску.

⁹⁰ **Мікола Шчаглоў-Куліковіч** – кампазытар, этнограф, паэт. Нар. 4.04.1893 г. на Смаленшчыне. Выпускнік Маскоўскай Кансэрваторыі. Працаваў настаўнікам музыкі, з 1939 г. быў дырыжорам сымфанічнага аркестра Усебеларускага Радыёкамітэту ў Менску. У час нямецкай акупацыі займаўся творчай працай у Менску. З 1950 г. жыў у ЗША. У 1950 г. заснаваў у Нью Ёрку беларускі хор, потым кіраваў беларускімі хорами ў Кліўлендзе й Чыкага. Памёр 31.03.1969 г. Пакінуў вялікую музычную спадчыну; быў аўтарам опэр, сымфоній, вакальных твораў, апрацовак народных песень.

⁹¹ **Беларуская Цэнтральная Рада** – дапаможны, дарадчы ворган; цэнтральная інстанцыя беларускай адміністрацыі падчас нямецкай акупацыі. Створана 21.12.1943 г. зь Беларускай Рады Даверу. Фармальна

БЦР (пад нямецкім кантролем) кіравала школьніцтвам, культурай, сацыяльнай апекай.

⁹² **П Усебеларускі Кангрэс** – кангрэс скліканы Беларускай Цэнтральнай Радай, праводзіўся 27.06.1944 г. у Менску. Удзельнічала ў ім 1039 дэлегатаў з розных беларускіх асяродзьдзяў з тэрыторыі Эўропы акупаванай Немцамі. Кангрэс аб’явіў сябе ворганам, які працягвае палітычныя традыцыі Беларускай Народнай Рэспублікі, а БЦР палічыў адзінай легальнай уладай у Беларусі.

⁹³ **Др. Надзея Абрамава** – грамадзкая дзеячка, лекар. Нар. у 1907 г., перад П сусьветнай вайной жыла ў БССР. У час нямецкай акупацыі працавала лекарам у вадным зь менскіх шпіталяў. У 1943 г. па рэкамэндацыі І. Ермачэнкі стала сустаршынёй Саюзу Беларускай Моладзі, кіраўніччай аддзелу дзяўчат гэтай моладзевай арганізацыі. Пасьля вайны апынулася ў эміграцыі. У Мюнхене ўступіла ў манастыр.

⁹⁴ **Зося Аляхновіч** – дзеячка Саюзу Беларускай Моладзі. Паходзіла з Глыбоччыны. Лёс яе пасьля вайны невядомы.

⁹⁵ **Аляксандар Калодка** – знаёмы Анелі Катковіч. Нар. 14.12.1911 г. у в. Церабосты, Стаўпецкага павету. Скончыў юрыдычны факультэт Віленскага Унівэрсытэту. Зь верасьня 1941 г. працаваў у акруговым камісарыяце ў Вілейцы. У сакавіку 1943 г. арыштаваны нямецкай паліцыяй. Прабываў у турмах Вілейкі, Менску, а потым у канцлагеры ў Нямеччыне. А. Катковіч пісала яму лісты й пасылала харчы ў лагер. Пасьля вайны жывіў у Аўстраліі. Памёр 15.11.1985 г. у Мэльбурне. Былі апублікаваны ў газэце „Беларус” (Нью Ёрк, № 407-410, 1993 г.) ягонныя ўспаміны з часу нямецкай акупацыі „Беларуска-польскія дачыненні ў Вялейшчыне (1941-1944 гг.)”.

⁹⁶ **Лена Воўк-Левановіч** – знаёмая Анелі Катковіч з пэрыяду прабываньня ў Нямеччыне — у палове 1945 г. Паходзіла зь мясцовасьці Мядзьведзічы.

⁹⁷ **Янка Жамойцін** – грамадзкі дзеяч, публіцыст. Нар. 28.01.1922 г. у в. Клімавічы на Лідчыне. Сярэдняю адукацыю пачаў у варшаўскай гімназіі ім. Уладыслава IV, атэстат сьпеласьці атрымаў у беларускай сярэдняй школе ў Наваградку ў 1943 г. Пасьля навукі па загаду Беларускай Незалежнай Партыі працаваў у Саюзе Беларускай Моладзі. Зьяўляўся акруговым кіраўніком СБМ у Наваградку. З ліпеня 1944 г. да траўня 1945 г. апекаваўся беларускімі хлопцамі ў нямецкіх лагерах працы ў Кёльн, Дэсаў. З кастрычніка 1945 г. жывіў у Польшчы, дзе у сьнежні 1949 г. быў арыштаваны па загаду НКВД і асуджаны ў Менску (у верасьні 1951 г.) на 25 год зьнявольеньня ў лагеры. Звольнены у жніўні

1956 г. Ад студзеня 1957 г. жыве у Варшаве. Вышэйшую адукацыю закончыў у Варшаўскім Унівэрсытэце. Ад 1957 г. актыўны ў беларускім культурным жыцці ў Польшчы. Член шматлікіх беларускіх арганізацыяў. Публікаваўся ў беларускіх выданнях у Польшчы і ЗША. У 1996 г. былі выдадзены ягоныя ўспаміны „З перажытага”.

⁹⁸ **Станіслаў Клентак** – муж Вэранікі Катковіч. Нар. у 1920 г. у Крывічах на Вілейшчыне. Закончыў там пачатковую школу. Вайсковую службу адбыў у 5 палку ўланаў. У гадах 1944-1945 быў жаўнерам II Арміі Польскага Войска, прымаў удзел у баях у 1945 г., пасля вайны жыў ва Ўрошаве. Працаваў у фабрыцы „Wrozamet” бухгалтарам. Памёр у 1986 г.

⁹⁹ **Флярмян Вячорак** – сябра, сымпатыя Анелі Катковіч у пэрыяд яе працы ў Бэрліне.

¹⁰⁰ **Марта Тірбах** – працаўніца Польскай Рэпатрыяцыйнай Місіі ў Бэрліне.

¹⁰¹ **Кутузаў** – савецкі сьледчы ахвіцэр (старшы лейтэнант) у менскай турме званай „амэрыканкай”, якая знаходзілася па Камсамольскай вуліцы. Вёў сьледства супраць Анелі Катковіч у 1949 г., а таксама Вэранікі Катковіч-Клентак у 1950 г.

¹⁰² **Марыя Сыцпанец** – танцорка, балерына. Разам з Анеляй Катковіч — падчас сьледства ў 1949 г. — прабывала ў вадной камэры ў менскай турме.

¹⁰³ **Усевалад Кароль** – палітычна-грамадзкі дзеяч. Нар. 18.10.1919 г. у в. Старое Сяло на Меншчыне. У 1928-1929 гг. вучыўся ў беларускай гімназіі ў Радашковічах. З 1929 г. вучань Віленскай Беларускай Гімназіі, якую закончыў у 1936 г. Пасьля студэнт мэдычнага факультэту Віленскага Унівэрсытэту. Быў апошнім кіраўніком Беларускага Студэнцкага Саюзу. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у Баранавічах лекарам, належаў да падпольнай Беларускай Незалежніцкай Партыі. У 1944 г. арыштаваны НКВД. Атрымаў прысуд 10 гадоў зьнявольеньня. Памёр у пачатку кастрычніка 1984 г. у Баранавічах.

¹⁰⁴ **Мікалай Байкоў** – мовазнавец, пэдагог. Нар. 22.02.1889 г. у Бежацку, Цьвярской губэрні. Скончыў у 1913 г. Маскоўскую Духоўную Акадэмію. Падчас I сусьветнай вайны ўключыўся ў беларускі нацыянальны рух. Займаўся навуковай дзейнасьцю. У 1925 г. у Менску быў выдадзены “Беларуска-расійскі слоўнік”, а ў 1928 г. „Расійска-беларускі слоўнік”, якія склаў разам са Сьцяпанам Некрашэвічам. У 1930 г. быў рэпрэсаваны. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у Выдавецтве Школьных Падручнікаў у Менску. Перад прыходам савецкіх уладаў у Менск,

падаўся ў Нямецчыну. Працаваў між іншым пры выпуску СБМаўскага часопісу “Малады Змагар”. Пасьля прыходу савецкіх войскаў адпраўлены ў СССР. Быў вязнем менскай турмы ў другой палове саракавых гадоў. Загінуў.

¹⁰⁵ **Зофія Эйсмонт** – піяністка. Паходзіла з Масквы. Разам з Анеляй Катковіч знаходзілася ў лагера Ангар-лаг.

¹⁰⁶ **Кузьнецова** – разам з Анеляй Катковіч знаходзілася ў лагера Ангар-лаг. Паходзіла зь Ленінграду.

¹⁰⁷ **Мікалай (Николай) Бухарын** – савецкі, камуністычны дзеяч. Нар. у 1888 г. У гадах 1926-1929 узначальваў Камінтэрн. У 1929 г. быў адсунуты ад дзяржаўных ды партыйных пасадаў. У 1938 г. забіты савецкімі ворганамі бясьпекі.

¹⁰⁸ **Ірэна Гузар** – Польшка, разам з Анеляй Катковіч знаходзілася ў лагера Ангар-лаг.

¹⁰⁹ **Анеля Дзевульска** – разам з Анеляй Катковіч знаходзілася ў лагера Ангар-лаг. Яе бацька перад II сусьветнай вайной быў прафэсарам Віленскага Унівэрсытэту.

¹¹⁰ **Галіна Кобяк** – разам з Анеляй Катковіч знаходзілася ў лагера Ангар-лаг. Паходзіла з Баранавіч. Памерла ў лагера.

¹¹¹ **Марыя Іванова** – географ. Разам з Анеляй Катковіч прабывала ў лагера Ангар-лаг.

¹¹² **Гражына Ліпінская** – інжынер. Разам з Анеляй Катковіч прабывала ў лагера Ангар-лаг. Пасьля выхаду на свабоду ў 1956 г. жыла ў Варшаве.

¹¹³ **Марыя Герман** – разам з Анеляй Катковіч прабывала ў лагера Ангар-лаг. Паходзіла зь Вільні. Пасьля выхаду на свабоду ў 1956 г. жыла ў Польшчы.

¹¹⁴ **Мыссяк** – Украінка, разам з Анеляй Катковіч прабывала ў лагера Ангар-лаг.

¹¹⁵ **Герман Шульц** – нямецкі ўраднік у Менску, які меў нагляд над Саюзам Беларускай Моладзі.

¹¹⁶ **Грозэман** – працаўніца нямецкай адміністрацыі ў Менску, якая мела нагляд над дзейнасьцю юначак Саюзу Беларускай Моладзі.

¹¹⁷ **Вільгельм Кубэ** – кіраўнік нямецкай акупацыйнай цывільнай адміністрацыі ў Беларусі. Нар. 13.11.1887 г. у Глагове (цяпер Польшча). Скончыў Бэрлінскі Унівэрсытэт. З другой паловы 20-тых гадоў быў членам НСДАП. Намінацыю на камісара Генэральнай Акругі Беларусі атрымаў 17.07.1941 г. Падчас яго кіраваньня акругай, беларуская інтэлігенцыя атры мала шанц культурна-асьветніцкай працы. Забіты савецкім падпольлем 22.09.1943 г.

¹¹⁸ **Жэня (Яўгенія) Шастак** – грамадзкая дзеячка, лекар. Нар. 27.04.1922 г. у вёсцы Запольле на Наваградчыне (цяпер Карэліцкі раён Гродзенскай вобл.) у сялянскай сям’і. У 1939 г. закончыла Віленскую Беларускаю Гімназію. Удзельнічала ў II Усебеларускім Кангрэсе. Арыштавана ў 1948 г. — калі была студэнткай IV курсу мэдыцынстытуту — прысуджана на 25 год знявольнення. Свой тэрмін адбывала ў кінгірскім лагеры. Пасьля вызваленьня ў 1956 г. была залічана на IV курс менскага мэдыцынстытуту. Працавала лекарам, жыла ў Наваградку. Памерла 20.11.1998 г.

¹¹⁹ **Вера Касмовіч (з дому Скачко)**. Нар. 22.01.1928 г. у сялянскай сям’і ў мястэчку Гарадзья. Да 1939 г. закончыла 5 клясаў пачатковай школы. У 1942 г. закончыла 7 клясаў і паступіла ў настаўніцкую сэмінарыю ў Нясьвіжы. Па заканчэньні вайны была вымушана працаваць (бацька памёр у 1939 г.). Пасьля адпаведных курсаў у Баранавічах у 1945 г., працавала загадчыцай лябараторыі. У 1947 г. выйшла замуж за настаўніка Яўгена Касмовіча. Арыштавана 14.01.1949 г. Была асуджана на 10 гадоў пазбаўленьня волі й 5 год паражэньня ў правах. У турме 14.05.1949 г. нарадзіла дачку. Адбывала пакараньне ў жаночым лагеры ў Кінгіры. Вызвалена 10.05.1956 г. Працавала бухгалтаршай у Гарадзее да 1966 г, а потым у Гарадзэйскім саўгасе. З 1985 г. на пэнсіі. У жніўні 1967 г. рэабілітавана.

¹²⁰ **Надзея Дземідовіч**. Нар. у 1927 г. на хутары Макейкі, каля Жыровіцаў. Гадавалася на хутары Пад’юрцы, які купілі бацькі (каля Дзевяшковічаў). 4 клясы закончыла ў Старадзевяшковічах. У 1939-1944 гг. вучылася ў Слоніме, сьпяраша ў сярэдняй школе, а потым у прогімназіі. Была дружиновай СБМ. У сьнежні 1944 г. зьехала ў вёску да бацькоў. Арыштавана ў 1949 г., асуджана на 25 год знявольнення. Тэрмін адбывала ў Кінгіры. Пасьля паўстаньня ў лагеры, саслана ў Азёрлаг (Тайшэцкія лагеры). Асвабоджана ў 1956 г.

¹²¹ **Фрося Корч, Соня Дэрфіль, Вольга Поляк, Ірэна Воўкава, Ніна Карлаўна** – разам з Вэранікай Катковіч-Клентак прабывалі ў лагеры ў Кінгіры.

¹²² **Яўгенія Шэфер** – разам з Вэранікай Катковіч-Клентак прабывала ў лагеры ў Кінгіры. Жонка Сяргея Бузака.

¹²³ **Сяргей Бузак** – грамадзкі дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі быў правадніком СБМ на менскую акругу. Як салдат Чырвонай Арміі апынуўся ў нямецкім палоне, перайшоў „перавыхаваньне” ў школе Ф. Акінчыца пад Бэрлінам, пасьля чаго быў накіраваны ў Беларусь на СБМаўскую дзейнасьць.